

A-2532 -
2/10/9.

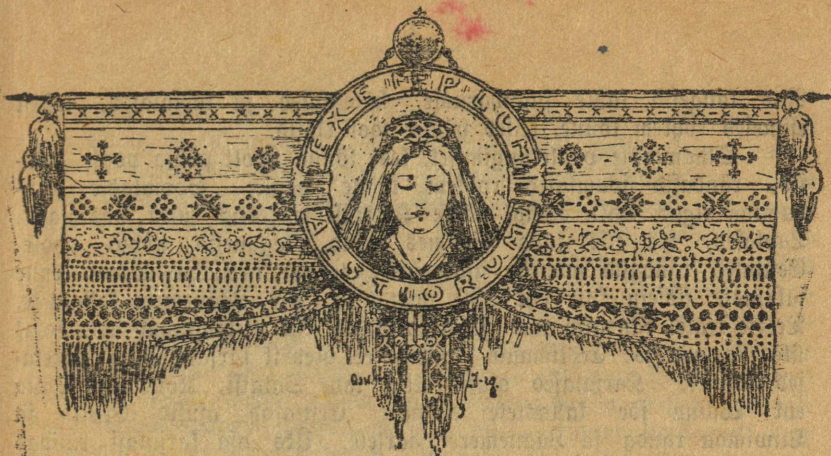
1B3 29A

M. ldu. 933

2

Taru Rikitu Uraata
Kana...

153 294

1. Cestlased ilnuwad Läänemere maile.

Hall udu warjab iga rahwa ajaloo algust. Kõik teated, mis muinasajast wõetud, on umbkaudu arwamised, wanaaegsed jutud ja mälestused, mis ühest põlwest teisi on ulatanud ja wiimati ka ajaloo lehekülgedele üles on tähendatud kauge uduse minewiku nõrgaks ja eftimehets walgustufets.

Niisamafugune hall, peaaegu läbitungimata uduloor katab in Cesti enne-ajaloolist aega. Üksitud muinasaja eksitulukesed wilguwad meile siit ja jäätt läbitungimata uduhõlmast wastu, mis ajaloo-uurijaid sagetihtu waletaele on wiinud.

Cesti rahwas on teatawasti Soome sugu, mis Vindequisti järele järgmistesse päälilbesse on jagatud: 1) soomlased, s. o. päris soomlased, karjalased, Annuse elanikud, wepslased, wadjalased, eestlased ja liiwlased, 2) mordwalased ja tšheremisid, neist on mõlemad iserahwad, 3) laplased, keda mitu iserahwast on, 4) permlased, s. o. sürjanid, permlased ja wadjatikid, 5) oblased, kuhu liiki ostjakid ja wogulid käiwad, 6) ungarlased, praegune Ungari rahwas. Neist rahwastest on ainult Läänemere kalbal elawad soomlased ja ungarlased kõrgemale kultura järjele tõusnud.

Kõik Soome sugu rahwad on kord Aasiast Euroopasse rännanud ja õhtu ehk lääne pool Urali mägestikku olewad maad kuni Läänemereni oma kätte wõtnud. Kristuse sündimise ajal on suur osa praegust Wenemaad Soome sugurahwaste käes olnud. Ungarlased rändasid pärast weel rohkem lääne poole ja heitsid 9. aastaja lõpul praeguse Ungarimaa oma alla, kus nad nüüdgi asuwad. Päris Soome sugu rahwad jäid legendikule elama, mis Soomelase, Laadoga, Dnega, Walgejärwe, Ilmenijärwe ja Peipsi wahel on.

Nad langesid kahte suguharusse, hãmälased ja karjalased, kellest esimesed rohkem lõune, teised põhja pool elasid.

Slaavlaste pääletungimisel, kes lõuna poolt põhja poole liikusid, rändasid soomlased rohkem lääne poole. Soomlaste rändamine algas 450. aastal päale Kristust ja kestis mitu aastasada. Laplased, kes siis juba Soomes elasid, taganesid põhja poole. Eestlased rändasid mõnede ajaloolaste teatel neljanda aastat enne sakslaste sissetulekut, ehk 800 aastat p. Kr. Läänemere kallastele. Teiste teatel rändasid nad juba kuusandal ehk seitsmendal aastasajal üle Narova jõe Gestimaale. Nende eel olewat karjalased ehk kurelased käinud. Karjalased asusid Riia lahe Salatši, Koiva ja Düna ehk Väina jõe kallastele elama. Eestlased asusid Gesti- ja Liivimaa randa ja Läänemere saartele. Üks osa karjalasi rändas esiteks Saaremaale ja kui see koht neile kitsaks jäi, siis purjetasid nad üle Riia lahe lõune poole, heitsid maa päriselanikud, lätlased, eneste alla ja andsid uue elukohtale Kuramaa nimeks, mille elanikka siis kurelasteks hüüti. Salatši ja Koiva ümber elawaid karjalasi nimetab ajalugu pärast liivlasteks.

2. Eestlaste maa, töö ja talitus.

Juba oma praegusesse elukohta rännates olid eestlased põlluharija rahwas; nad nimetasid end ise „maa rahwaks,“ teised rahwad kutsusid neid aga eestlasteks, mis Germani sõnast „ost“ olewat tulnud ja hommiku ehk ida poolt tähendawat. Sellest sõnast tulewat ka Läänemere saksa keelne nimi Ostsee — Idameri, — sest et see nende asukohast ida pool oli. Wenelased kutsusid eestlasi tshudideks ja meie maad Tshudimaaks.

Maa jagunes maakondadeks, mille nimetused osalt weel tänapäewani kestawad, nagu Mutaga, Wirumaa, Harjumaa, Järvamaa, Läänemaa ja Saaremaa. Praegust Tartu ja Võru maakonda nimetati wanast Ugauniaaks ehk Dandimaaks, Wiljondimaad hüüti wanast Sakalaks, Pärnumaad Soontagaks ja Põltsamaa ümbrust Nurmekundaks. Nurmekunda alla käisid ordoajal praegused Põltsamaa, Pillistwere, Kolga-Jaani ja Kurši kihelkond. See maakond langes aga weel kahte jalku: 1) Nurmekunde ja 2) Wõga, umbes 35 runt penik. suuruses, 10.000 elanikuga. Lääne pool olewad kihelkonnad kuni Paalani kandisid päris Nurmekunde nime, nimelt Pillistwere, vähem o'a Põltsamaa kihelkonda ja Kolga-Jaani kihelkond. Wõgaks nimetati ida pool Paalat olewat Põltsamaad, terwet Kurši kihelkonda ja tükki Laiuse kihelkonnast.

Maakonnad jagati juba pagana ajal kihelkondadeks, mis nimi sõnast „kihlama“ olewat tulnud ja külad ühinemist tähendab. Rahwas elas külades koos. Iga kihelkonnal oli oma „linn“ ehk wäike-

ne kindlus, mis loomuliste mägede ehk ka täte jõul tehtud künagaste otja ehitati ja kui wõimalik, siis soo saare pääl seisis, kuhu juurde-
saamine raske oli, nagu Otepää Linnamägi ehk Wõrtsjärwe lõune
pool otjas seisaw Wooremägi. Sarnased linnade kohad olid suure-
malt jaolt 20—30 jalga kõrged, 50—100 sammu päält pikad ja
laiad, mõned aga kuni 100 jalga kõrged ja 200—300 jalga pikad
ja laiad, kus juures pikkus ikka wähe suurem oli. Kindlusele („lin-
niale“) ehitati kõwa puuaed ehk kiwimüür ümber. Mõnedel kindlus-
tel olid koguni kahetordsed, puu- kui ka kiwiaiad (müürid). Kindluse
müüri ehk aia taga seisis puu onnikesed ja warjukohad. Linna
keskel oli sügaw kaew. Linna saadi wärawa kaudu, millele weel ise-
äralsed kaitsewärgid juurde ehitatud olid. Linna ümber oli suur
ja sügaw weega täidetud kraaw. Linnasid ehitati jaks otstarbeks, et
waenu ajal naisi, lapsi ja wara warjule wiia ja kui meeste jõud
lagedal wastupanemiseks ranges, et siis linna wallide taga weel
„wiimse weretilgani“ wõidelda.

Ėesti- ja Liwimaa oli wanast suuremalt osalt põlise metsa all,
mille wahel suured mädafood ja rabad asusid. Metsades ja soode
taga leiti tihti waenlase wastu warju, kuid et lagedat põldu wähe
oli, siis tehti suure waewa ja hoolega metsadest ja soodest aegajalt
põllu- ja heinamaid juurde. Puud raiuti metsas maha ja põletati
kiuist. Kui tuhk jahutus, weeti praeguse Ėesti adra taolise konksuga
kändude wahelt maa ülles ja äestati karuällega ära. Ėsiotja külwasid
eestlased ainult naerist ja otre maha, hiljem tuliwad rukis, nisu
ja kaer juurde. Wilja koristati wilati ja sirsiga, mis tarwitamist
eestlased lõunapoolsetelt naabritelt õppisid. Wili kuivatati rehes
partel, õues aga puhastati terad tõrte hulgast kootidega wahja.
Wilja jahwatamiseks olid käsilwiid. Mõndanimetatud „uhmiriteks“
tambiti wilja kruup'edeks, tangudeks ehk soormateks. Mitadeks ja
pannipaiakadeks olid meie esiwanematel koopad.

Ėestlased olid hoolsad karjakaawatajad. Kaswatati hobuseid,
jarmloomi, lambaid ja lihesid. Mesilasi peeti suurel wiisil. Metsad
kubisesid selajal põtradest, hirwedest karudest ja teistest loomadest, keda
ambudega maha lasti ehk uniadega surmuls löödi. Raha eestlastel
omal ei olnud, nii et kauplemine alguses tarbeainete wahetamisel
sündis.

Hiljem tarwitati ka juba nahkrahafid, nii ostsid end Otepää
ja Warbola linnad 1209. ja 1210. aastal nahkrahadega wenelaste
käest lahti. Ka hõbedat leidus eestlaste seas, sest lätlased wiinud
1214. aastal 3 leefikat hõbedat ära, muu wara weel arwamata.
Kauba wahetamisel tarwitati mett ja waha, melkloomade nahkafid,
loomasid jne. Wäraft toimetati kauplemist wõõraste rahaga. Et
meie maa jõed ja järwed selajal kaladest rikkad olid, siis oli ka ka-
lapüüdmine tähtsamaks tööstuseks. Kalu püüti nooda, õnge ja mõr-

raga. Mereft saadi räimi, jõgedest ja järvedest lõhesid ja teisi kalu.

Räsitöödest oli sepatöö ehk sepis eestlaste juures kaunis kõrge järjel. Sepa tööd toimetati sid mehed, kuna naesed põldu pidid harima. Ka jahil-
käik, kalapüük, mesilastepidamine ja tarjataswatus oli meeste hooleks.

3. Ühiselulised korraldused ja sõjapidamine.

Wana eestlaste ühiselu korraldustest on wähe teada. Sgas kihelkonnas walitses üks wanem, kes sõja ajal sõjawäge ehk malewat juhatas. Kui waenlane maale ilmus, siis kutsuti sõjamehed saadikute läbi koku ja seati neid päälkute alla, kelledeks wapramad ja osawamad mehed waliti. Kõige osawama hooleks anti terve maakonna malewa juhatamine. Sõja sõnumid saadeti kiirkäskjalaga igale poole. Nõupidamise kohaks oli hoone, mida „majaks“ hüüti. Arwatawasti toimetati jään walimisi ja peeti ühiseluliste asjade üle nõu. Ühist juhatajat ehk riigipääd ja terve maa walitsuse keskkohta ei olnud, nii et sõja ajal „riit“ küllalt waenlase wastu tugew ei saanud olla ja kord see, kord teine wõõras waenuline naaber meie maad oma alla jurus ehk jällegi lihtsalt maal riisus ja põletas ning suure saagiga omale maale tagasi pööras, nagu seda hõmmikupoolsed naabrid, wene-
lased, tihti tegid.

Endised eestlased olid kõik üheõiguslised. Seisuse waheseinapid ei tuntud. Orjadeks peeti ainult sõjawangisid, teised kõik olid wabad ja keegi, pääle wäliste waenlaste ei taikistanud nende tööd ja talitust. Riikl juhtus wahel kihelkondadel ja maakondadelgi omawahelisi seletusi, sest et maakonnad üksteisest wäga eraldatud olid ja puuduti isegi tihti waenulikultgi koku, jellewastu ei rõhunud kogukondlikku ja kodust elu üksti walju seadus, maks ega karistus. Sõjatorral kutsuti „malewa“ koku ja kui waenlane maalt wälja kihutatud, elati endist waitset kodust elu edasi, mispärawt siis ka eestlane kangesti oma kodutoha külge kaswas.

Endise aja „sõjad,“ mis naabrite maale ette wõeti, ei olnud mitte maade laiendamiseks ega wõitmiseks, waid lihtsalt rööwkäigud, kas maal ehk merel, ehk jälle naabrite rööwkäikude tagasitorjumised. Niisuguseid rööwkäikusid wõeti kindlal maal häämeelega talwel ette, kui pakane järwed ja jõed, sood ja rabad kõwaks oli teinud. Ise-
ärانىs hoolsad rööwkäikusid tegema olid saarlased, keda kardetawaks mere-
rööwlitelks peeti. Nad olewat oma rööwkäikudega kuni Daani- ja Rootsimaale ulatanud ja sealsetele elanikkudele hirmu sünnitanud.

Eestlaste sõjariistad olid puudulised ja wäga lihtsad; tarwitati sõjanuiasid, ambusid, noolesid, waenukirweid ehk taperid, ahingaid, odasid, wikatid ja tuurasid ning teisi jarnaseid riistu, milledega aga wähegi waenlasele wastu wõis panna. Isegi kilpised on eestlased

enesekaitsemiseks tarvitada mõistnud. Kõige wanema aja sõjariistad olid pääle sõjanuia kiwist, milledele kahesamal ja ühekjandamal aastajal metallist sõjariistad juurde tulid. Ka mõök ja püssnuga wõeti siis tarwitusele ning sõjanuiad tambiti terawaid naelu täis ja aeti neile raudrõngad ümber. Kiwipildumise masinaid õppisid eestlased pärast sakslaste meie maale tulemist tundma ja nad tarwitasid neid ka sakslaste wastu.

4. Eestlaste usk ja kodune elu.

Eestlaste usk oli looduseaustamine. Auustati kõuet, tuld ja tuult, puid, loome ja lindusid, hallikaid, jõgesid ja järwesid ning kardeti mitmesuguseid waimusid. Jumalaid oli eestlastel mitu, kellede käest õnne ja hääd oodati. Kõige ülem Jumal oli Wanaisa, Uku, Taara, Kõu ehk Pikker.

Wanaisa käest tuli õnn ja õnnistus alla ja kõlwatumaid hirmutas ta pitse kärkimisega, kus teda siis Pikkerits ehk Kõueks hüüti. Wanaisa, Uku ehk Taara auuks oli igas õues püha Uku kiwi ja Uku warka heideti tähtsatel elujuhtumistel, iseäranis pulma korral, andeid. Pühades metsasalkades, saludes ehk hiiedes toodi hiiie puude all Uku kiwi pääl Taarale ohwrid, arukorral ka sõjawangisid, muudu aga põlusaaki, loomi, liha jne.

Pääle Uku ehk Wanaisa auustasid eestlased weel järwele ja jõgede üle walitsejat Uhtit ja metselajate kaitsejat Tabowanet. Waa all arwati furnute riik asuwat, kelle üle werehimuline Tooni walitses.

Laulu- ja luulejumalaks ning Taara seltsiliseks oli wana hall Wanemuine, kelle jüda noor ja kes Wanaisa ees kannelt mängis ja armsaid laulusid laulis, kust ta ka wahel alla surelikkude riiki tuli, et siin inimestele pühapäewa keelt — laulu ja luulet õpetada. Ilmarine oli teine Wanaisa seltsiline, täis mehe ees ja jõus. Ta oli kunstide ja iseäranis sepise jumal. — Oma wasaraga tagus ta taewalaotuse, päikese, kuu ja tähed ja tegi Wanemuise kasutütrele Jutale, kes peigmeest Endlat toga leinas, kuldse filmawarju, mille ettepanekul magus minewik Jutale filmade ette tõusis, nagu oleks see ilmsi. Wanemuiseft ja Ilmoriseft arwatakse, et need rohkem Soome jumalad on.

Meie esiwanemate arwamise järele oli igal asjal, puul, pöõsal, jõel ja järwel oma waim hing ehk haldjas, kes neis elas ja neid warjas. Oli häid ja kurje waimusid ehk haldjaid olemas. Hääd jagasid inimestele õnne, kurjad külwasid paha. Haldjaid püüti annetega lahkeks teha, mis neile siia ja sinna, kus neid olema arwati, wälja pandi. Wanatont, wanapois ehk wanapagan oli määratuma jõuga inetu ja rumal mees, keda kawalad inimesed sagetihti ninapidi waldasid, nii et meie esiwanematele temast ikka kasu tuli, kahju wäga harwa. Wanad eestlased uskusid ka hingede edasielamist ja kartsid kodukäijaid.

Omas kodus elasid meie esiwanemad auusat perekondlikku elu. Abielu peeti pühaks ja selle rikkujaid põletati tulega ära. Üleüldse oli nende perekonna elu eeskujulik ja lapsi kasvatati sõnakuulmises, karskuses ja kainuses. Selle tõttu auustati siis ka wanemaid, kuuldi nende sõna ja mälestati neid pärast surmazi auuga. Sõjas langenud pääliskud ja ka sõjamehed põletati tuleriitadel ära ja nende tuhki maeti isäralistes nõudes „kalmudele“ maha. Ka põlemataki maeti surnuid ja pandi neile siis nende tööriistad ja ka sööki hauda ühes, et neil jääb nälga ja igarust kannatada ei tuleks. Surnude hingedele pandi ka kodus sööki wälja ja ositti nendega ühendust, et nad majale mitte õnnetust ei tooks.

Et meie esiwanemad lapsi kõlbluses kaswatasid, siis oli ka nende elu auus. Wõõra wara omandamine ehk waras oli neile tundmata asi, wägimehe tööd ja julgust auustati, mehe sõna peeti pühaks, kuna sõnamurdmist alatuks arwati. Iga majajäsa oli omas majas täielik walitseja, kelle sõna siis ka kõik kodakondsed kuulama pidid.

Iga majajäsa oli ühtlasi ka preester, kes kõik usukombed talitas ja puudele, hieedele, haldjatele ja waimudele ohwrit wiis. Sügawamalt tungisid teise ilma saladuste sisse nõiad ehk targad, kes nõuküsjatele nende tumeda tulewiku üle teateid andsid ja eneste ülesleitud metsarohitudega haigeid arstisid. Mõned sarnased nõiad olid wäga kuuljad ja nende juurde tuldi kangelst nõu ja abi otsima.

Nagu meie esiwanematel preestrid puudusid, nii puudusid neil ka templid. Pühadeks paikadeks olid mäeküngud ja ilusad lehtmetsade salgad ehk hieed, mille puude küljest keegi oski murda ei tohtinud. Hiiele oli aed ümber ehitatud, et metsloomad püha paika sisse ei pääleks. Hiiesid oli igal kihelkonnal. Linnal ja külalgi, wähemalt mõni üksik hieppuu ikka, kuhu alla ohwrit wiidi. Aga ka ebajumalate kujusi on eestlastel olnud, nagu Tõnni kuu, mida kattsudest ja witsadest walmistati ja mis kui kodujumal õnne pidi tooma ja muud imeasju korda saatma.*) Taara auuks seisnud Ebawere mäel Gesti maal ebajumala kuu, kust ta ristiusu tulekul ära Saaremaale olewat lennanud.

Wanad eestlased jastasid oma aasta 13 kuuks. Iga kuu algas uue kuu loomisega. Mädala päewasid on alguses ainult neli olnud: esmaspäew, teisipäew, kolmapäew ja neljapäew. Pärast tulid reede, laupäew ja pühapäew juurde. Neljapäewal talitati igasuguseid usulikka kombeid, mispärast siis ka neljapäewa pühitsemine kuni meie ajani kestis.

Suuremaid pühasid oli eestlastel kolm: Seemendamise püha kewadel, lõikuse püha sügisel ja hingede püha talwel. Seemendamise ehk kewadepüha peeti Uku auks, kes loodust talwemest üles äratas

*) M. Lipp. „Kodumaa kiriku ja hariduse lugu“ lht. 7.

ja kõik jälle haljaks ja rohelijaks läbi. Sel pühäl heideti igas majas ošewa Uku wacka andeid ja ohwerdati Uku kiwil Ukule wilja ja muud. Sügisene ehk lõikusepüha, mis umbes Nihklipäewa üüber ära peeti, pühitseti langenud sõjatangelaste auuks. Talwise pööripäewa ajal pühitseti hingede aega, mis üheksa päewa kestis. Sel ajal tulid hinged manalast (warjuriigist) omaksete juure külle, mispärast siis neile ka jööki ja jooki wälja pandi, et nad Toonela ehk sunnuriigi walitsejale mitte omaksete pääle kaebama ei läheks. Seljamaal ajal on ka Kõu ehk Pikkri auuks püha peetud.

Pääle selle peeti weel iga noorekuu ajal iseäralit püha.*) Noortkuud nähes hüüti: „Tere, tere noor kuu! Mina nooreks, sina wanaks, minu silmad selgeks, sinu silmad segaseks, mina kirbu fergeks, sina raud rasteks!“ Kui kewadel pitne esimest korda müristas, siis kogus peremees oma kodakondsed kokku, tappis ühe härja ohwriks ja pidas ohwri-palwet.

Uja ära määramiseks oli eestlastel ka oma kalender ehk täht-raamat, mida dieti küll tähtpuuks wõib nimetada ja mis hiljuti weel Saaremaal ja mannermaa raunamail „sirwilaudade“ nime all prungil on olnud. See oli kõwast puust tepp, kuhu pääle 13 kuud ja kõik tähtpäewad üles olid märgitud! Pärast poole leidsid weel katoliku kirikupühad ka jälle pääl ruumi. Pääle selle märgiti sinna kõik tööd ja talitused üles, mis põllutöö juures kui ka kalapüüdmisel tarwis teada olid. Kannaäärjete eestlaste mana kalender oli neljast puust, mis rihmadega üksteise külge seotud olid, kokku pandud. Eestlaste päew algas õhtul ja inimese iga lugesid nad talwede järele. Ka teisi aastaaegasid on ajaarwamijeks pruugitud.

5. Eestlaste majandus ja waimline elu.

Kultuurilmaast lahus elades ei wõinud Eesti majandus õitswal järjel olla. Kõik oli ju weel algastmel — põlluharimine, karjapidamine jne. Ka ehitusekunst ehk arhitektuur oli wäga madalal astmel. Wanade eestlaste esialgne elumaja oli roowifatest tehtud püstitoone, mis alt lai ja päält teraw oli. Niisugust hoonet hüüti kojaks. Sarnase kojale jäeti ühe külje pääle sissekäik ehk uts. Kõja keskkohal oli talwel tulease, kanna aga suwel lageba taewa all rooga walmistati. Sarnast koda on eestlased ja kõik Soome sugu rahwad tarwitanud.

Kui hiljem eestlased lindlateks põlluharijateks said ja kalapüüdmine ning jahipidamine rohkem kõrwalisteks tööharudeks jäid, edenes ka hoonete ehitamine eestlaste juures. Koda jäi rohkem kõrwaliseks hooneks ja tema asemele astus põllumehele tarwilik rehetuba ehk tare. Rehetuas kuwatati ja pekseti wili ning seal elasid ka ini-

*) M. Lipp „Kodumaa kiriku ja hariduse lugu“ lht. 10.

meseb. Hiljem tekkisid rehealused ja inimeste elukambrid toa kõrvale, nii et uue ajal Eesti elumaja juba kolmejärguline oli: ühes otsas elukambrid, keskkohal rehetuba ja teises otsas rehealune, kus hobustega „pahmaft“*) tallati ehk jällegi kootidega wilja pekseti. Tarwilisi põllutööriistu tarwitama õppis eestlane sakslastelt ja rootslastelt. Wiimase ajal edenes eestlane põllutöös nii jõudsasti, et ta selles tööharus iga kultuuri rahwa kõrwal aunga seista wõib.

Kui meie esiwanemate waimuharimuse pääle waatame, siis näeme, et eestlane sel ajal nii madalal järjel ei olnudgi kui mõned teised rahwad ja eestlaste naabrid. Eestlane oli aus, sõnapidaja ja kindel inimene, ta armastas oma kodukohta ja kodumaad ning kaitses jeda kõige jõuga kuni wiimase were tilgani. Minuke asi mis eestlasi wälise waenlase wastu nõrgaks tegi, oli see, et nad killustatud kihelkondade kaupa üksksteisest lahus elasid ja nii waenlase äkilise ilmumise puhul mitte õigel ajal ja õigel kohal wastu ei saanud panna. See seletab ka seda, et pärast sakslased wõrdlemisi kergesti meie maast jagu said ja eestlased mitmeks aastasajaks eneste ja teiste orjadeks tegid. Maaheitjad töid ka mitmesuguseid halbdusi enesega ühes, nagu liiderlikku elu, joomist, sõnamurdmist, petmist ja wargust, mis enne pagana ajal eestlastele tundmatad olid. Küll tuli ka ristiusuga uut walgust ja elu, kuid alguses oli see wõõras, arusaamata ja tundmata, nii et eestlased esioisa ainult nimetandjad ristiinimesed olid.

Geespool nimetamine juba, et eestlane wõõrast wara ei hinnustanud, ometi leiame ajalooft, et iseäranis mereäärised eestlased ja saarlased kardetawad mereröövliid on olnud ja eestlased ka waenlase maal riisumas on käinud. Kuna kodus warast kange karistus ähwardas, ei peetud waenlase käest saagi rööwimist mitte warguseks, mis üleüldiselt sel ajal igal pool pruugiks oli. Tasufid ju waenlased sellesama ehk weel weel suuremgi mõõduga kätte, kui wahest neile mõõdeti ja siis on ju arusaadaw, et ka eestlased teifiti toimetada ei wõinud. Silm silma wastu ja hammas hamba wastu — see oli paganaaja hüüe, ehk see küll ristiusu tõrge wainuga kokku ei käinud.

Wana eestlane on waimurikas inimene olnud, sellest annawad tuhanded wanad laulud, regiwarfsid ja jutud, wanadsõnad ja mõistatused tunnistust, mida wanawara uurijad hoollega rahwa suust kokku on kogunud ja mis wõõrastegi rahwaste tähelepanemist eestlaste pääle on pöörnud. Kalewipoja lugu on laul, mis meie rahwa kujutusewõimest täieliku tunnistuse annab. Kangelaste teod on tarkade sõnadega ja elutarkusega läbi põimitud ja Saares ja Soomes ekfinud Kalewipoeg saab mõõga läbi, „mis ta enne ise kannud,“ Kääpa jões haleda otja. Ka lugulaulus jääb wana eestlane kõlblusele truuks, ja ta ei üleenda mitte halbust ja ülekohtu tegu.

*) Nurmelt toodud ja tuas kuiwatatud wili, mis rehe alla lademesse aetakse.

Ra tulewa elu sisse katsus meie esivanemate terane waim tungida. Wanad eestlased arwasid, et elu weel teisel pool haudagi edasi kestab. Ometi oli see elu wäga piiratud : hingel ei olnud muud eluaset kui haud kuhu keha puhlama pandi. Siin hoidis Tooni oma pere abil surnud hinged kinni ja ainult hingede ajal — talwe pühäl — tohtisid nad kodus käia ja neile wälja pandud roogasid maitseada. Alles hiljem tuleb Eesti muinasususs Toonela ette, kuhu surnud hinged kofku koguti.*)

Nii oli lugu meie esivanematega enne sakslaste siia tulekut. Suurese ilmale oli meie maa siis weel täiesti tundmata ja eestlased kui ka naabrid lätlased ja liiwlased olid iseeneeste peremehed ja wabad rahwad wabal maal. See wabadus aga kustus ja kadus, kui saagihimulised wõõrad kaupmehed, katoliku missonärid ning õnneotsijad meie maale jõndsid, meie esivanemad orjakesse köitsid ning eneste alamatets tegid. Seit ajast jattusid meie Läänemere-äärised maad ajaloo walgusesse, kuid maa käib ise ühe riigi käest teie kätte ning maa päriselanikud kaotasid oma iseseiswuse ja wabaduse jäädawalt.

6. Sakslaste Siiwimaale tulemine.

Suba wanal hollil ajal oli meie esivanematel wõõraste päälitungijatega ühtelugu wõitlemist. Wenelased, dranlased ja rootslased katsusid eestlast kas oma alla heita ehk tulid jälle ajutiselt siia rööwima.

Daanlased ja rootslased löödi mitmel korral weristes wõitlustes tagasi, ehk nad juutsid ainult ajutiselt siin sõjawäe abil oma wõimu alal hoida, wiidi aga suurem hulk sõjawäge kodu, siis wabastasid end eestlased jällegi wõõraste ifkest. Niisamasugune lugu juhtus ka wenelastel, kes Ugannia ehk Ugandi, praeguse Tartu maakonna, oma alla wõtsid ja elanikud maksu maksma jundisid. Wene suurwürst Jaroslaw I. ehitas isegi aasta 1030. praeguse Tartu linna kohta Jurjewi kindluse. Suri Jaroslaw, siis raputasid eestlased Wene ifke maha, põletasid Jurjewi kindluse ära ja tahtsid 1061. aastal Pihkwa linnagi tormiga ära wõtta. Nüüd jätsid hommikupoossed naabrid eestlased mitmets kümneks aastaks rahule. Siis tungis 55 aasta pärast Wladimir Monomahi poeg Wstislaw jällegi üle piiri meie maale ja Dtepää maalinn langes 1. nowembril 1116 wenelaste kätte. Pärast seda pandi Peipsi äärsetele eestlastele unesti Wstislawi poja Wsewolodi poolt maks pääle, kuid 23. jaan. 1132 wõitsid eestlased tema wäe ära, aastal 1177 tungisid eestlased jällegi Pihkwa kallale ja said isegi wõidu, mida nad aga dieki tarwitada ei osanud. Weel ford heitsid wenelased 1192. aastal Tartu ja Dtepää kindlused oma alla, kuid peagi kihutati nad ometi Eestiimaalt minema, nii et .13

*) W. Reiman, Lindequist'i Üleüldine ajalugu lhf. 484 I. osa.

aastafaja algul eestlased täiesti iseseiswad olid ja ühelegi maksu ei maksnud.

Kuid seda iseseiswust ei saanud kuigi kauaks. Wenelaste asemele ilmusid meie maale uued wõitjad lääne poolt. Saksamaa suured priiilinnad, iseäranis Lübeck, hakkas Wenemaaga kauplema. Et senire kaubawedamise tee Neewa jõe kaudu ja Nowgorodist läbi Dinepri poole liig kauge ja raske oli, siis otsisid Saksa meremehed uue lühema tee, mis Lübeckist Rootsi ranna äärt mööda Wisby ja säält Djamaa (Gotlandi) ja Faroe saare kaudu Saaremaale käis, kust siis Düna ehk Väina jõesuhu sõideti ja Ükskülas Liiwimaa pinnal maale mindi. Kõige esimestest siia jõudnud sakslastest kõneldakse weel, et nad kogenud Düna jõe suhu on satunud. Nimelt tahtnud nad Wisby linna sõita, merel tõusnud aga kange maru, mis nende laewad meie randa ajanud, kus nad nagu merehädalised esimest korda Balti pinnale astunud.

Kas nii ehk teisiti, sakslased leidsid aga, et meie maa nende kaubaajamiseks kohane on ja siit unt saaki ja wäljarändajatele nut asupaika leida wõib. Kui siis teated meie maa ja uue kaubatee üle Saksamaale jõudsid, purjetasid peagi uued õnneotsijate ja kauplejate parwed Düna jõe suhu, mis umbes 1160 a. ümber sündis. Daani, Rootsi ja Wene kaupmehed, kes siin enne sakslaste tulekut äri olid ajanud ja isegi ristiusku pärismaalastele olid tuua tahtunud, mis aga tagajärjeks jäänud, tõrjuti meie maalt tagasi ja maade pärast algas rahwaste wahel äge wõitlus, mis aastafadaks kestis. Kõige päält tuli sakslastel muudugi-maa päriselanikkudega, hiwlaste, lätlaste ja eestlastega wõidelda, siis astusid ka rootslased, daanlased ja wenelased wahele, et hääd saaki, mis neile Baltimaad tootaksid, mitte nii kergesti nute pääletungijate läte minna lasta. Meie maa jai nõnda wõraste tallermaaks ja rüüstamise kohaks: mis üks wõtta ei jõudnud, wõttis teine ja üliwõimu poolt maha rõhutatud pärisrahwal tuli aastafadade kaupa wõraste iket ja rusumist kanda, mis mõnede walitjaste all ja mõnel ajajärgul küll wahel kergem oli, teiste rahwaste all ja teistel aegodel jälle ülihäälne, nii et nad pärast esimesi nõrku wastupanekuid kunagi enam tõsiselt surujate wastu ühel meelel üles ei jõudnud tõusta, ega oma iket wahelligi ajaks maha raputada.

7. Esimene Liiwimaa apostel Meinhard.

Nagu igal kristlaste poolt allahoidetud „paganate maal“, nii hakati ka meil „paganate ümberpöörmise“ pääle mõtlema. Rooma katoliku kirik kes sel ajal oma usku wäewõimuga kõikidele pääle surus ja pea üle kõige kristliku ilma walitses, laotas ka omad tiivad meie kodumaa üle laiaks. Esimene „Liiwimaa apostel“ oli munk Meinhard, kellest küll esimene Liiwimaa ajaloo kirjutaja Väti Hindrik öelda teab, et ta kloostriis „Kristuse ja Jumala sõna kuulutamise pärast wiibinud“

ja kes siin ka 1186 a. meie maale tulles paganaid hääga ristiusule võita tahtis. Kaupmeeste käest oli Meinhard vähe Viivi keelt õpinud, mis ta tööd efiialgselt kergendas. Plotski wüürsti Wladimirilt, kellele Diiina kalda elanikud maksusid maksid, nõutas Meinhard enesele missoni tööks luba ja nii wõis ta julgesti pääle hakata. Ütsküla ümbruses suutis ta peagi mõne tähtsama liiwlaste enda poole võita, kes ta missoni tööd siis nõuu ja jõuuga etendada aitasid. Esiimesed liiwlastes keda Meinhard ristas, olid Slo ja Wiizo. Peagi kaswas ristitute hulk ja Meinhard wõis juba meie maale Diiina kaldale esimeest ristiusu kirikut ehitama hakata.

Kuid ka mõõgapruukimine ei olnud Meinhardile mitte wõõras. Kui leedulased maad riisuma tulid, astus ta oma poolehoidjatega nendele vastu ja wõitis riisutud wara tagasi. Selle wahwa teo järele lastsid end paljud liiwlastes ristida. Meinhard hakkas nüüd Diiina kaldale pääletungijate vastu kindlustusi ehitama, kus juures tal mõndagi takistust võita tuli. Kindlused ja kirikud ehitati Ütskülasse ja Holmi. Oma agara tegewuse pärast nimetati Meinhard Bremeni pääpiiskopp Hartwich II. poolt 1188 aastal piiskopiks ja paawst Clemens III. käskkirja järele scati Ütsküla piiskopkond Bremeni piiskopponna alla.

Wahcajal uuustasid aga paljud ristitud liiwlastes oma ristimise töötuse ja hüppasid Diiina laenetesse, et end ristimisest „puhtaks pesta“. Ka ähwardati juba piiskopi warandust ära võtta ja anti mitmele sakslasele tublisti walu. Wiha armuõpetuse kuulutajate vastu tõusis seWepärast, et Meinhard pääpiiskopile ja enesele kümnuse maksusid hakkas korjama ja Bremeni ülemwalitsusest kõneles, mida senini wabad mehed mitte kuulda ei tahtnud.

Nüüd wõttis Meinhard nõuiks Saksamaale sõita ja jäält abi muretsema. Liiwlastes hakkasid aga kartma ja palusid alandlikult piiskoppi, et ta Liiwimaale „oma karja juurde“ jääks ning töötasid edaspidi ristiusule kindlaks jääda. Piiskopp jäi. Liiwlaste silmakirjalik wagadus kadus aga kehe ja „waga meest“ hakati uuesti kimbutama, nii et ta Ütskülast Saksimaale põgeneda mõttes, kust ta Saksimaale pääseda lootis. Ta põgenemise plaan tuli awalikuks ja et liiwlastes teda teel tappa olid lubanud, siis ei jäänud tal muud nõuu kui oma abilist, munk Theodorichi,*) Rooma saata, et ta jäält halvast seisukorrast teataks. Theodorich pääsis õnnelikult Rooma, kust ka abi lubati nõutada, et ristitud paganad mitte kiriku sülest ära ei langeks. See „abi“ eht ristijõda jäi aga ometi Meinhardi elu ajal tulemata ja nii wõis Meinhard 14. augustil 1196 selle teadmisega surra, et ta ristiusu latali laotamiseks mitte weel mõõka ei saanud tarwitada.

*) Theodor'ch olewat liiwlaste wanema Kaupo ristiusku pööranud ja ristitud.

S. Ristisõda Liivimaal.

Järgmiseks Liivimaa piiskopiks nimetati Bremeni piiskopi poold Berthold, kes Hannoveris kloostri abt oli. Ta tuli kuni-
tustega ja hulga rahaga Liivimaale ja lootis liivlaste tähtsamaid
wanemaid selle abil enese poole võita. Hakatuses näidati ta piiskopi
vastu sõprust üles, kuid pea muutis liivlased meelt ja lubasid teda
ära tappa. Berthold põgenes 1197 aastal Saksjamaale ja reisis säält
Rooma, kus ta paavstile Liivimaa häda kaebas, mispääle Liivimaale
uuesti ristisõda kuulutati. Sõjavägi kaapas pööras siis Berthold
Liivimaale tagasi ja hakkas liivlastega Düüna kaldal „liiva pääl“
võitlema. Liivlased panid waprasti vastu, kuid löödi ometi sakslaste
poolt põgenema, kellel paremad sõjariistad olid. Piiskopp Berthold
sattus efsitombel põgenejate liivlaste keskele, kes ta ära tundsid ja
linni võtsid. Piiskopp pisteti nüüd odaga furnuks ja raiuti tükkideks.
See sündis Jakobi päeval 1198. Bertholdi surma tasusid sakslased
sellega kätte, et nad kõik liivlaste põlluwilja ära hävitasid ja nende
elukohtasid laastasid, mis järele liivlased armu palusid ja paljud end
ka ristida lastsid. Selle pääle purjetasid Saksa „ristisõitjad“ ära
ja jätsid preestrid Liivimaale. Nii pea kui sõjalased lahkunud, pesesid
liivlased jällegi ristimise Düüna jões maha ja ütlesid, et nad usu ära
läinud sakslastele järele saatsid. Ka mõned preestrid tapeti selkorral
ära, teised aga põgenesid Holmi kindlusesse warju, kust nad Saksjamaale
tagasi põgenesid.

Nüüd nähti ära, et Liivimaa „paganad“ end häaga alla ei
heida ja usku vastu ei võta, mispärast otuseks tehti neid wäewõimuga
alla heita ja ristida ning neid, kes weel usust taganewad, karistada.
Wägew paawst Innocentius III. töötas neile kes Liivimaale „risti-
sõtta“ sõitsid, pattudest pääsemist ja hindas siiatusekut niisama kõrgeks
kui Jerusalema ristisõitmist. Uueks Liivimaa piiskopiks nimetas Bre-
meni pääpiiskop Bremeni doome kiriku praosti Albert von
Buxhöveni. See mees ajas siis Põhja-Saksjamaalt, Daaniist ja
Rootsist hulga ristisõitjaid kokku ja aprillikuul 1200 oli ta juba tugewa
laewastikuga Düüna jõe suus, kus ta rist ühes, mõök teises käes maale
astus. Siia jättis ta suurema osa laewastikku seisma, kuna ta kahe
laewaga jõe mööda üles sõitis. Iõel tungisid laewadele liivlased
kallale, nii et Albert end waewaga päästa suutis. Wäikese rahwaja
järele läks Albert Holmi, kuna laewad Düüna suhu tagasi pöörasid
minema. Teel langesid liivlased jällegi laewade kallale, võtsid teise
laewa wangi ja tapsid kõik sääl pääl olewad inimesed ära. Sellejärele
hakati Holmi kindlusest piirama kus piiskopp ja ta kaaslased warjul
olid. Albert katsus aga nüüd pettuse teel liivlastest jagu saada.
Ta katsus liivlaste wanemad oma poole võõrsile, kus ta rahu üle
läbirääkimisi peeti. Pääle pidusõõgi lastis ta wanemad wangi võtta

ja fundis neid oma poegi pandiks (käämeheks) andma, mida ka wanemad täitsid. Need nooredmehed, umbes 30 meest, saadeti siis Bremeni, kus neid ristiusus õpetati ja kasvatati, muidugi selles lootuses, et nad pärast kodumaal suguwendadid ümber pöörda aitawad. Üks neist noortest-meestest olewat tuttav Liwimaa ajaloo kirjutaja „Säti Sindrik“ olnud.

Kauplemise edenemiseks mõttes piiskopp Albert Diiina kaldale uut linna asutada, mille kohta ta kindlaks määras ja saadikud Rooma saatis, kes paawstilt linna asutamise luba pidi paluma. Paawst Innocentius andis linna asutamiseks luba ja kinnitas tulewale linnale mitmesugused tähtsad eesõigused. 1200 aasta lõpul reisis piiskopp Albert Saksamaale tagasi, et sääl ristijõja jaoks uusi sõjamehi kaubelda, sest sõjalased olid piiskopiga ainult aasta kauba teinud, nii et iga aasta uusi mehi pidi kaubeldama. Rewadel 1201 pööris Albert uute sõjameestega Liwimaaale tagasi ja hakkas kohe Riia linna asutama. Selleks kutsus ta wäljamaalt töölisti ja kaupmehi ja andis neile suuri eesõigusi. Selsamal aastal asus ta ka ise Ükskülast Riiga elama ja pühendas asutatawa linna kui ka maa püha neitsile, mis järele meie maad „pühaks Maarjamaaks“ hüüti.

9. Mõõgawendade ordo.

Et sõjalasi alati wäljamaalt kaubeldama pidi, tegi Alberti seisukorra tihti raskeks, sellepärast asutas ta 1202 aastal, kui ta ise Saksamaal wiibis, Theodorichu läbi „Kristuse sõjateenistuse wendade ordo,“ kes alati sõdimiseks walmis pidid seisma. Ordowendade palgaks olid wõidetud maad, mis neid jäädawalt meie maa pinna külge köitis ja mis ahnuse pärast nad ikka uusi sõjakäitusi ette wõtsid ja nii ordo maid laiendasid. Ordo liikmeid nimetati ka „mõõgawendadeks,“ sest nad kandsid walget mantlit mille õla pääl punane rist ja mõõk seisis. Ordo juhatajaks oli ordomeister, kelle käsu all komturid seisid, kes sõjameeste üle walitsesid, ordo wara walwafid, kümnest korjasid ja kohut mõistsid. Iga mõõgawend pidi töötama, et ta abielusse ei astu, paawsti ja piiskopi sõna kuuleb ning eluaeg „pühal Maarjamaal“ paganate vastu wõitleb.

Mõõgawendade ordo abil hakkas siis Albert liiwlasti ja lätlasti alla heitma, millega paawst Innocentius III. ja katoliku kiriku soowi täitis. Rahelja aastat wõideldi liiwlaste (endiste kurelaste), vastu, kes praegust Pärnumaakonnast kuni Diiina jõeni asusid ja nagu efimeses päättikis seletatud, eestlaste sugulased olid. 1208. aastal heitsid liiwlaste end alla, milleks ka see kaasa aitas, et nende wägewam wanem Kaupo ristiusku oli astunud ja oma suguwendade vastu sõdis. Sellepääle heitsid ka lätlaste end Alberti alla, mis ilma were walamata sündis. Oja lätlasti olidgi juba ennem sakslastega koos

liiwlaste wastu sõdinud, keda nad oma waenlasteks ja rõhujateks pidasid, kuna nad sakslastelt nende wastu tuge ja kaitset lootsid. Ka eestlastega elasid lätlased sel ajal riisus, mil põhjusel nad siis ka pärast ühes sakslastega meie Eesti kodukolde häwitamisest wabatahtlikult osa wõtsid. Liiwlastel sunniti aga wäewõimuga sõjakäikudest eestlaste wastu osa wõtma.

Nii suutis siis Albert mõõgawennaste abil lätlastest ja liiwlastest ruttu jagu saada, kuna wõitjate sammud ifka enom ja enam Eesti kodule liginesid. Et lätlased end kergemini sakslastele alla heitsid, siis oli nende elukord ka ejiotsja parem kui liiwlastel, kes suuremalt jaolt kas mõõgawendade mõõgatera alla langesid, nii et neidmeie päiwil Kuuramaa ranna sainult mõnituhat hinge weel järele on jäänud, kes oma keelt ja meelt alali on suutnud hoida.

Ahwardaw äitsepilw, mis Lõune-Liiwimaa praeguse Läti jaoskonna ehk liiwlaste maa ära oli häwitanud, tõusis ifka rohkem ja rohkem Eestimaa kohale üles. Baltimaade pärisrahwaste wabadus kaob mitmeks aastasajaks jäädawalt ja kuigi wõitjad neid ejiotsja mitte orjama ja raskeid maksusi maksma ei pannud, pidid nad ometi nägema, et nende paremate maakohtade pääle wõõrad asusid, kes sääl kui kunagi peremehed talitasid.

Et maa ärawõitjatega ühtlasi ka hariduse koit meie maale tõusis, ei saa mitte salata. Teatavasti laotati sel ajal haridust, mis ristijuga käsitäes käis, kõigil pool seljamal wiisil laiali, nagu meilgi. Kiriku ja ristiusu kasuks pidi maa päriselanik kõik käest ära andma, mis tema maapääliselt elu kergendas. Kirikule hakati juba õige wara kümnuist maksma, mis pärast rendiks muudeti, mida iga talupoja hobuse ehk adra päält wõeti. Teguti tehti ordurüütlitele kui ka kirikuwanamatele. Et teotegemiseks mingit piiri määratud ei olanud, siis kaswas sellest pärast raste orjus wälja. Oma maalapikene, mis kuskil kõrwalises nurgas oli, wõis harimata jääda, mõisa ja kirikumaadega ei tohtinud aga seda mitte sündida. Kohe pääle Riia linna ehitamise jagas Albert maa ristijõitjatele ja pärast mõõgawendadele ära. Need lubasid selle eest piiskopile üsma walitseja õiguse. Maa päriselanikkude õiguse kohta ei olnud weel mingit seadust ja iga wõimumees talitas nendega nii nagu ta enese tuludele hää tundis olema. Kõige rohkem kannatasid muidugi need, kes end hääga alla ei tahtnud heita, waid laotatud priiuse ja wabaduse järele igatšesid ning wäheste jõnga wägawamatele wõitjatele wastu panna katsusid ja need olid meie esivanemad eestlased, selle wabaduse päikese alla weeremisest meie järgmises päätülis pikemalt kuuleme.

10. Wastupanef sakslastele ja wenelastele.

Ordo wõim kaswas päew-päewalt ja ta walitusus pani Albertile nõudmisi ette, ka edaspidi wõidetust maast kolmandik nendele anda.

Selle nõudmise suutis Albert egiotsa tagasi tõrjuda, kuid viimati andis paavst, kes piiskopi võimu kasvamist kartis, 1210. aastal ordole wõidetud maade kohta täieliku õiguse, nii et ordol edaspidi piiskopile enam mingisugust aruandmist ei olnud. Paavst lootis ordo ja piiskopi waenule kihutamise läbi wõidetud Maarjamaad hõlpsamini oma käe all hoida. Et senini liiwlased ja lätlased sakslaste poolt alla olid heidetud, siis tuli lord ka eestlaste kätte.

Ordowennad tungisid 1208 Ugauniasse, kus nad maad rüüstasid ja Otepää maalinna põlema süütasid. Lätlased olid sakslastega koos Saalalas riisumas käinud. Selle pääle kogusid eestlased Ugauniast ja Saalalast sõjaväe koku ja tõttasid riisujatele Lätimaale kätte tasuma ja piirasid lätlaste kindluse Beeweri ümber, kus nad aga suuremat teha ei suutnud, waid wihaga kodu tagasi pöörasid. Järgmisel aastal, 1209 tehti eestlaste ja sakslaste wahel rahu, mis aga wäga lühikest aega kestis, sest juba aasta pärast piirasid eestlased Wõnnu linna ümber, kust neid aga sakslased liiwlaste wanema Kaupo abil Ümera jõe kaldale taganema sundisid, kuid kus ometi sakalased, liiwlased ja lätlased raskesti lüüa said. Sellsamal ajal tungisid wenelased Ugauniasse. Nowgorodi suurwürst Mstislaw ja tema wend Wladimir sundisid 1210 Otepääd mahu matsma ja samasel suwel põletas Wõnnu komtur Berthold Otepää uuesti maha. Rüüd ühinesid ka eestlaste waenlased, sakslased ja wenelased ja tungisid koos Soontaga ja Väänemaale, kust nad kõik wõtsid, mis wõtta wõis. Eestlased wastasid seda aga sellega, et nad 1211. aasta algul Lätimaale tungisid ja sääl waenlastele kätte katsusid tasuda. See süttas sakslaste wiha ja nad tulid liiwlaste ja lätlastega sellesama aasta märtsi kuul Wiljandi kindluse alla, mida nad wiis päewa piirasid. Siis andsid end eestlased alla ja lubasid ristiusku wastu wõtta, mis töotuse nad aga kohe unustasid, kui waenlased wähe eemale lätsid. Juba sama aasta aprilli kuul tungis ühendatud Eesti wägi Aktijärwe kaldale ning Saalala wanemad Lembit ja Meeme lötsid wägedega üle Ümera jõe ja mereäärised eestlased ja saarlased sõitsid Koiva jõe mööda kuni Toreida kindluseni. Peagi jõudsid uued ristiuskijate salgad sakslastele appi ja werises lahingus löödi eestlased kahjuga tagasi ja saarlased pidid isegi omad laewad Koiva pääl waenlaste kätte jätma. Saalala ja Ugaunia mehed tungisid küll uuesti Lätimaale, aga Riia „kodanikud“ wenna Theodorichi juhatusel löid mailkuul 1211 eestlasi täiesti: Lembitu küla wõeti ära, terwe Saalala rüüstati Paala jõest üle Nurmekundani paljaks ja kes ette puutus, tapeti maha. Kes weel sõjast ja rüüstamisest üle jäid, neid surmas sõjakannul käim katk ehk „must surm,“ nii et rahwast õieti wähe oli ja wastupaneku pääle enam selforral mõelda ei wõidud. Eestlased palusid 1211 aasta jõulu ajal Riias rahu. Kuid laastatud maale tungisid järgmisel aastal 1212 rüütsid Theodorichi ja Bertholdi juhatusel uuesti kallale, läk-

sib Ugauniaft läbi üle Emajõe Waiga maakonda ja Järwamaale ning kui fääf kõiit puupalja's tehtud, tulid nad Nurmekunda kaudu üle Wõrtsjärwe jää tagafi.

Selle järele tulid 15,000 wenelaft Nowgorodi suurwürft Mstislawi juhatusel Gestimaale rööwima, käisid riisudes Waiga ja Järwamaa läbi ja piirasid Warbola maalinna. Kui wõidetult maks saadud ja wiimane wara eestlastelt riifjutud oli, siis pööris Mstislaw koju tagafi. Waheajal olid küll sakalased Lembitu juhatusel Piikwa all käinud ja fääf mõndagi kahju teinud, kuid suuremaid järeldusi sellel fiisgi ei olnud.

Gestlaste wastupanemise jõud oli wenelaste, orduriütlite ja riiglaste pääletungimise läbi nii nõrgestatud, et nad 1212. aastal kolme aasta pääle rahu pidid tegema, mille järeldusel Sakala maakond Paala jõeni piiskopile ja ordole jäi, kuft kergefti ka Ugaunia ja teiste maakondade üle walitseda wõis, feft Sakala eht wiljaandja — Wiljandimaa, oli terve Gestima wõti, nii et mõõf ristiusule awara ja waba tee oli rainunud ja kindla alufe rajanud.

11. Sakslased Ugaunias ja Sakalas.

Kuid sakslased ei pidanud sedagi ülewal lubatud rahuaega, waid tungisid 1215. aasta algul Sakalasse ja wõtsid weebruari kuul Sakala wanema Lembitu kindlufe Leole tormijooksul ära. Küll püüdisid eestlased ühifel jõuul weel wastu panna, feft hädaoht ähwardas kõiit. Kewadel 1215 tungisid saarlased oma laewadega Düüna jõge mööda Riia alla, Sakala ja Ugaunia mehed käisid põhjapoolfel Lätimaal, lätlastega sõdimas, et fäälsed elanikud Riia linnale abi ei saaks anda, kuid fee katse läks ometi nurja ja äritas waenlasi wihale, nii et nad uuesti Wõnnu komturi Bertholdi juhatusel Ugauniasse sõdima tulid. Ugaunia elanikud said suuremalt jaolt surma ja nende warandus häwitati. Wähesed elama jäänud palusid komtuurilt armu ja rahu. Niiud mindi ka Sakalasse ja sunniti elamajäänud inimesi Ugaunias ju Sakalas ristiusku wastu wõtma. Ugaunia kuni Emajõeni ja Sakala Nurmekunda maakonnaga kuni Paalani pidi ristiusu wastu wõtma. Aga Pärnumaa eht Riidala mehed ei wõtnud sel teel ristimisft wastu misjärele Soontaga maalinn 1216. a. ära wõeti, nii et elanikud nifjamüti risti usku wastuwõtma olid sunnitud kui Ugaunias ja Sakalas. Ka Saaremaa ei jäänud sakslastest puutumata: fiit wõeti mis wõtta wõis ja mindi jälle Suurelamaale tagafi. Kuid juba enne oli fiin teine waenlane, nimelt Daani kuningas Waldemar II., „wõõrsil käinud“, feft piiskopp Alberti wõidud ei andnud temale rahu. 1206 on ka Saaremaale kindlufegi ehitada lastnud, mida ta aga pärast jälle maha kiskuda on käskinud, feft et üksigi sõjamees Saaremaale elama ei tahtnud jääda. Ka wenelastele ei teinud sakslaste wõidud

ja edasitungimised mitte rõõmu, sest nad arvasid meie maa ja nimelt Ugaunia kohta enestel omandusõiguse olevat. Selleks istus Pihtwa würst Vladimir 1217 aasta algul suure väega Ugauniasse ja jõudis weebruari kuul Otepää alla. Eestlased waatasid wenelaste kui ärapäästjate pääle ja ruttasid igalt poolt neile appi. Sakslased olid nüüd piiratud Otepää kindluses hädas. Küll saadeti weel Riiaft abiwäge, kuid see kõik ei aidanud: Otepää langes ja sakslased tõrjuti Ugauniast ja Sakalast täiesti wälja. Riiepa kui eestlased neist lahti said, tõttasid nad kohe oma malewaga Lätimaale, et sääl wihatud waenlasele kätte tasuda.

Kuid sakslased leidsid iftagi pääsemise teed. Piiskopp Albert sõitis Saksamaale ja kutsus säält abi. Sellesama aasta suwel jõudsid sakslased, Hofsteini hertsogi Alberti juhatusel Riiga ja nüüd hakati ajawitmata Eestimaa poole tungima, sest eestlased olid kõik sõjajalal ja maha surutud priiujetulukene löi meestli loitma. Leola wanem Lembit oli terve eestlaste maa läbi käinud ja waenlaste wastu waenutuld õhutanud ning kõik ühisel nõul ijamaad kaitsema kutsunud. Ka wenelaste käest paluti abi, kes ka appi tulla töötasid. Kuus nädalat odati nende abi järele ja kui siis abi ei ilmunud, läks Leola wanem Lembitu 6000 mehega Paala kaldalt lõuna poole teele, sest sakslased olid juba Wiljandi, jõudnud. Wadise päewal 1217 puutusid wastased 10 wersta Wiljandist eemal kokku. Lahing oli werine. Eestlased sõdisid wahwasti „kuni wiimse weretilgani,“ kuid see kõik ei aitanud raudriides sakslasi wõita, kes sõjakunsti paremini tundsid kui eestlased. Päälegi langes rahwa wanem Lembit, mispääle ülejäänud eestlased end alla pidid andma. Ka sakslaste abimees, liivlane Raupo, on selles lahingus langenud. Terve Sakala maa ja Murmekunda langes nüüd waenlaste wõimu alla.

Ka saarlaste käsi, kes sel ajal Lätimaal kätte tasumas käisid, ei käinud paremini: sakslased sundisid neid taganema ja said nii terve rannäärse maa kuni Lindanijani ehk pärawaste Tallinnani eneste alla, mille elanikkudele nad kohe maksu pääle surusid ja neid ristiusku heitma sundisid.

12. Daani kuningas tuleb sakstele appi.

Kuid weel ei olnud kõik kadunud: Ugaunia ja Saaremaa olid ju waenlastest wabad ja wenelastelt loodeti ka abi. Piiskopp Albert hakkas kahtlema, kas ta selle sõjalise jõuga, mis tal tarwitada oli, mäsjulisest maast jagu saab, sest Saksamaalt ei saadud enam küllalt nii palju ristisõdijaid, kui Liwi- ja Eestimaa täielik allasheimine tarwitas. Sellepärast kutsus ta enesele Daani kuninga Waldemar II. appi, kes ka häameelega tuli, sest et ta siit omale tulu loois. 1206. aastal oli ta ju, nagu ennem tähendamine, Saaremaal

„wõõrsil käinud,“ millel aga suuremaid järelbusi ei olnud. Albert pidi töötuse andma, et kõik maad, mis Waldemar wõidab, daanlastele saawad. Suwel 1219 jõudis siis Waldemar 1500 laewaga ja hulga sõjameestega Gestimaa randa. Kohe wõttis ta wana Gesti maalinna ära ja lastis wanad kindlustused maha lõhkuda ning ehitas sinna asemele Tallina ehk Daani linna.

Nästa enne Waldemari tulekut Gestimaaale, augustikuul 1218 jõudis küll Nowgorodi suurwürst Ewjatoslaw, 16,000 mehega Uganniasse, kus ta end eestlastega ühendab ja Lätimaale Wõnnu linna piirama läks. Kuid peagi pidi ta Wenemaale tagasi minema, sest leedulased olid Pihtwa linna riisuma tulnud. Nii pidid nüüd eestlased oma jõuga sakslaste, liiwlaste, lätlaste ja daanlaste vastu wõitlema, mis nad suure sübidusega toimetasid, kuid millel siisgi järelbusi ei wõinud olla, sest üliwõim oli täiesti waenlaste käes.

Kui Waldemar Gestimaaale jõudis, siis saatsid eestlased kuninga leeri kästjalad, kes end kawaluse pärast ristida lastsid. Kolme päewa pärast tormasid aga eestlased äkitselt daanlaste kallale ja äge wõitlus algas. Daanlased suutsid suure waewaga eestlasi tagasi lüüa. Selles lahingus sai ka Gestimaa piiskopp Theodorich surma, keda eestlased Waldemari päha tapnud olid. Sügisel sõitis Waldemar Daanimaaale, kuna ta oma sõjawäe uuesti ehitatud Tallinna kindlusesse jättis.

Piiskopp Alberti käest nõudis Waldemar, et ta ka Ugannia, Sakala ja õhtupoolsed rannamaad Daani omandamiseks tunnistats. Albert ei tahtnud aga selle nõudmisega leppida, waid andis Waldemariile ainult selle osa Tallinnamaast, mis alles wõitmata oli. Alberti sõjamehed hakkasid aga nüüd suure rutu ja agorusega Tallinna poole tungima, heitsid Särwamaa eneste alla ja sundisid ka Wirumaa elanikke ristiusku vastu wõtma ja end Liwimaa kiriku alla heitma. 1220 riisusid riiglased Harjumaal ja ei jätnud isegi Daani asutust puutumata. Daanlased hakkasid ka nüüd omalt poolt eestlasi ristima ja neid, kes end sakstest ristida ei lastnud, karistati fangesti. Eestlased said ristimise läbi nüüd Liwimaa kiriku, s. o. Alberti, kui ka Daani kuninga alamateks. Wiimased ristijad lugesid ristituid enese omaks.

Et sakslaste ja daanlaste käsi maade omandamiseks Gesti ja Liwimaaal hästi käis, see äratas ka teistes jaagi himu. Daanlaste ja sakslaste kõrwale ilmusid ka rootslased Gestimaaale, nimelt püüdsid nad Läänemaad omale saada. Pihula wõeti ära ja rootslased hakkasid rahwast ristima. Kui aga Rootsi laewad rannast lahkusid, häwitasiid eestlased Rootsi sõjawäe 1220 aastal ära. See andis julgust edaspidi ka teistele waenlastele vastu hakata. Särgmisel aastal 1221 tungisid saarlased, harjulased ja wirulased Tallinna kindluse kallale ja tülitasiid sääl daanlasi kaks nädalat aega kaunis

mõjusalt. Kuid õnn tuli ka siin allahelitjatele appi. Saarlased, kes oma laewadega Daani kindluse all ristlesid, nägid eemal merel nelja laewa ja arwasid, et need kuninga Waldemari omad on. Kohe jätsid nad kindluse piiramise ja põgenesid oma laewadega Tallinnalt ära. Daanlased tungisid nüüd omalt poolt maisamaal olevate harjulaste ja wirulaste kallale ning karistasid neid rängasti. 1222 lõitis kuningas Waldemar Saaremaale ja maksis sääl ka saarlastele Tallinna piiramise eest kätte. Nüüd ehitas Waldemar siia uuesti kindluse, kuid sellesama aasta sügisel lõhuti kindlus saarlaste poolt jällegi ära. Kui ülemaa eestlased sellest kuulda said, äratas see nendes uueks wastupanemiseks julgust ja nad võtsid nõuks wanu kui ka wusi rõhujaid kodumaa pinnalt minema kihutada. Harju- ja Läänemaa mehed heitsid kohe ühte, võtsid Warhola kindluse tagasi. Nüüd kutsuti ka Biru ja Järwa mehi wastuhakkamisele, kuid need olid liiga arad ja ei wõtnud sellest osa. Sakalamaa mehed tungisid 29. jaan. 1223 a. Wiljandi lossi kallale, mis ordowendade käes oli. Lossi kirikus peeti parajasti jutlust, kui äkitselt eestlased sisse tungisid ja kõik jaksasid, keda nad kirikus kui ka lossis kätte said, ära tapsid. Küll palusid ordoriühtlikud rahu, kuid eestlased ei jõudnud end enam taltsutada, hirmus tapmine pääsis tahti kust wähesed ainult eluga pääsesid. Ka mujal talitati halastamatalt ja armuheitmatalt. Nurmekundas, Paala ääres, Ugaunias ja Järwamaal oli werine kätetajumine käimas. Sakala mehed olid oma wõidu järele werised mõõgad Tartu saatnud, mis sääl suurt waimustust sünnitas, nõnda et peagi kõik Ugaunia malewa sõjajalal oli. Järwamaal tapeti Daani sundija ehk kohtumõistja Hebbe toledal kombel eestlaste poolt ära; wõõraste wara riisuti ja jaotati wõitjate wahel ja ühelegi wõõrale, kes eestlasti küllalt piinanud olid, ei heidetud armu.

13. Eestlaste wijad wõitlused.

Terwe Eesti rahwas oli nüüd ühel meelel wõitlemas, kuid ometi tunti ära, et oma jõuga üksi midagi teha ei saa, sest wõidetud waenlased wõisid oma kodumaalt peagi sõjawäge lisaks tuua. Sellepärast saatsid eestlased saadikud wenelaste juurde Nowgorodi, et nad säält abi paluksid. Wenelased tulid ka sõjawäega siia ja võtsid Wiljandi, Dtepää ja Tartu kindlused eneste kätte. Sõjasaal jaotati nüüd wenelastega ja ühisel nõuul ja jõuul tehti maalinnad tugewaks. Isegi kiwiwiskamise masinaid ehitati suurel hulgal. Ristiujust, mida wõõrad wägisi pääle sundinud, ei tahtnud eestlased midagi teada, waid pesid endid ja oma elukohtasid weega, et ristiustu jäljed kaoksid. Surnud kaewati maa seest üles ja põletati endist wiisi ära. Nüüd saadeti ka saadikud Riiga, kes sääl sõjawangisid wahetasid ja sakslastele teatasid, et nad ialgi ristiustku

wastu ei wõta, ega oma maad käest ära ei anna, waid selle eest wiimase meheni ja weretilgani sõdiwad.

Gestlaste ajutine wõit ajas sakslad kui ka daanlased kiiskufesse. Tallinna oli ainus koht, kus wõõrad warju leidsid. Daanlastele oli weel see pahanduseks, et nende kuningas Waldemar Saklamaal Schwerini krahwi Heinrichi kätte wangi oli langenud, kellele ta ülekohut oli teinud. Krahw Heinrich pani kinga mai kuul 1223 Brandeburgi kindla Dannenbergi lossi kinni, ehk küll paawst selle wastu seisis. Waldemar pidi selle tagajärjel palju wõidetud maid käest ära andma. Ka piiskop Albert arwas nüüd paraja aja olewat ning läks oma wenna Hermanniga Waldemari juurde wangikotta, kes Tallinna piiskopkonna Hermannile lubas. Wiimama ordo oli piiskopiga maade pärast tülis, nii et sellest ka suuremat sõdijat ei saanud. Nii wõisid siis eestlased lühikest aega oma kodumaal nagu wõitjad ja maa peremehed talitada. Põhjapoolsed eestlased piirasid saarlastega koos 1222 ja 1223 Tallinna linna ümber ja sõdisid lüüa aega linnas olewate daanlaste ja sakslastega, kuid lõpuliselt ei suutnud nad seegi kord Tallinnast jagu saada, waid pidid koju tagasi pöörama. Tallinna kindluse sõjawäe juhataja daanlane piiskopp Tovo oli linna wahwasti kaitsta mõistnud.

Uga ka lõunepoolsed eestlased läksid waenlaste maale ja tungisid järkjärgult Riia linnale ligemale. Ordowennad pidid eestlaste päaletungimise pärast kõik piiskopi tungimised täitma, nii et wõidetust Gestimaast kolmas jagu Riia piiskopile ja kolmas jagu piiskopp Hermannile lubati, kuna aga ainult üks kolmandik ordole jäi.

Nüüd hakkasid ordowennad uuesti sõdima ja nad pandsid mitmed rööwkäigud Sakalasse ja Ugauniasse toime. Wiljandi kindluses leidsid nad kanget wastupanemist, nii et neil muud teha ei jäänud, kui aga ümbrust riisuda. Alles kewadel 1223, kui paawst Honorius III. poolt üleskutsutud ristisõitjad Riiga jõudsid, said wõõrad üliwõimu eestlaste üle jälle kätte. Sakalased ja ugaunialased olid sakslastele Lätimaale järele läinud ja laastasid sääl ilma takistamata. Kui üks jagu Gesti malewat üle Ümera silla läks, langesid sakslased, kes neid sääl ligidal metsas waritsenud olid, eestlaste kallale ja lahutasid nii Gesti wäe kaheks. Waenlasti oli rohkesti ja kalluletungimine tuli ka ootamataki, nii et eestlaste wapper wastupanek asjata oli. Nad said suuremalt osalt kõik waenlaste mõõga all ja jões surma, üks jagu suri ka weel metsades ja soodes, kuna wäikene osa mehi eluga kodu tagasi pääjesisid.

Enne kui eestlased uut malewat koguda said, jõudsid sakslased 8000 mehega Wiljandi linna alla, mida kobe piirama hakati. Kaks nädalat panid eestlased wahwasti wastu, kuid nälg ja katk sundisid neid linna Maarja taewaminemise päewal, 15. augustil 1223 alla andma. Ka Paala loss Nurmekundas langes jälle sakslaste kätte, millega Sakalamaa eestlaste wõim murtud oli.

Wenelased, kelledest waenlaste wastu abi paluti, jäid ka seeford hiljaks. Alles septembri kuul jõudis 20,000 mehe juurune Wene wägi Nowgorodi würsti Jaroslawi juhatusel Gesti rajale. Kuid Wiljandi ja Paala kantsid olid juba langenud ja waenlased jaadud saagiga maalt ära läinud. Muist Jaroslawi sõjawäge tuli Otepäässe ja Tartu, kuna pääwägi Jaroslawi juhatusel Wiljandi alla sammus. Kui ta Wiljandis sakslaste poolt ülespoodud eestlaste hulgas ka wenelasi, kes linnas olnud olid, kõlkumas nägi, sai ta sakslaste pääle väga wihafeks ja kästis oma mehi linnas kui ka maal rüüstata ja tappa. Ka Ugaunnias seadsid wenelased oma walitsusefisse ja Otepää kui ka Tartu kindlust pandi tugewad Wene wäesalgad kaitsema.

Saarlaste nõuandmise pääle läks Jaroslaw, enne kui ta sakslasi karistama oleks hakanud, Tallinna alla ja tahtis daanlasi säält minema kihutada. Neli nädalat piiras ta Tallinnat ja katkus linna tormiga ära wõtta, kuid daanlased löiwad Jaroslawi wäed tagasi. Kui wenelased nägid, et piiramine asjata, siis tulid nad Tallinna alt ära ja riijusid ja laastasid Gesti maal, mis iganes weel laastada oli ning pöörasid säält siis juure saagiga koju tagasi. Jaroslaw saatis ainult 200 meest würst Wjätško juhatusel Tartu, kes linna kindlustama ja kaitsema pidid. Ugaunnialased rõõmustasid abi üle ja töid wenelastele priitahtlikult maksu. Wene würst pidas end aga maa peremeheks ning häwitas nende külad ära, kes mitte maksu ei toonud.

Eestlaste wõim oli nüüd õieti igal pool murtud, nende maad rüüstati kõikide poolt. Wiljandi ja Paala olid langenud ning peagi jattusid ka teised kindlad kohad waenlaste kätte. Ainult lühikest aega wõidi wenelaste abil Otepääd ja Tartut sakslaste eest kaitseada. Sakslastele oli aga Tartu ärawõitmine väga tähtis ja kui nad jõudu kogunud olid, tuldi Tartu poole teele. Sõjawäes oli palju rüütlisid, ristisõitjaid, Riia kaupmehi, liwlasti ja lätlasi. Sõegi mõlemad piiskopid, Albert ja Hermann ning kõik preestrid olid ühes tulnud.

14. Tartu langemine. — Saaremaa kaotab wabaduse.

Maarja taewaminemise päewal, 15. augustil 1224, just aasta pärast seda, kui Wiljandi ära oli wõidetud, jõudsid sakslased Tartu alla ja hakkasid linna kohe piirama. Riwiheitmise masinad pandi tegewusse, pallidest torni warjul hakati linna müüri õõnestama ja sõjawägi tungis tormijooksul wallide pääle. Wenelased, kui ka Gesti mäsujukhid, kes linnas wiibisid, panid waprasti wastu. Wjätškole saadeti teate, et ta oma meestega takistamata linnost wälja wõib minna, ta lootis aga Nowgorodist abi ja ei wõtnud pakkumist mitte

avastu. Nüüd võtsid sakslased linna tormiga ära. Üle 1000 eestlase ja 200 wenelast üheft Bjätšhoga tapeti maha, isegi lastele ja naestele ei antud armu, waid kõik leidsid raudrüütlite mõõga all furma. Minult ühele Suzdali suurwürsti laenumehete kingiti elu ja anti talle hobune, et Tartu langemisest Wenemaale sõnumid wiiks.

Tartu linna langemisega oli wõim kindlal maal täiesti sakslaste käes. Terwe eestlaste maa oli wõidetud, linnad ja külad rufuhunikutes ja kuskil ei leidnud sakslased enam wastupanemist, sest maa oli päriselanikkudest peaaegu täiesti lage. Üksikud elama jäänud eestlased saatsid Riia piiskopile sellest mis neil wast weel hinge taga oli, kingitust ja töotasid alandlikult sõna kuulda. Minult saarlased wõisid weel wabamalt hingata, kuid ka nende priius ei kestnud kauaks.

Piiskopp ja ordo sattusid nüüd wõidetud maad jagades tülisse, nii et paawst Honorius III. 1225 Modena piiskopi Willemi unesti ärawõidetuid maid vaatama ja wõitjate omawahelist tüli lepitama saatis. Piiskopp Willem tüli laialiste wolikirjadega Liwimaale, käis siin kõik wõidetud maad läbi ja lepitaz tülitsejad ja wõttis ühe osa maast paawsti otsekohese wõimu alla. Ta nõudis ka maa päriselanikkudele rõhujate wastu kaitsemist ja soowitas neile wabadust ja õiget lohut. Ka kuulutas ta eestlastele ja lätlastele armuõpetust ning käskis neile kirikuid ehitada. Kui ta järgmisel suwel koju tagasi sõitis, nägi ta Saaremaa meeeröwliisi, kes rikka saagiga Rootšimaalt koju sõitsid, see täitis nõnda waga piiskopi südant, et ta Gotlandi saarele jõudes säälsheid elanikka wägewa jutlusega ristijõjale kutsus ja nendele pattudeandeksandmist pakkus. Saareki kogusid siis ta sakslased end ristijõjaks kokku ja reisisid Riiga, kuna daanlased aga piiskopi üleskutsule külmaks jäid ja patutud õnnistust mitte ei tahtnud.

Nüüd jõudis ka filmapill ligemale, kus ka saarlased oma wabaduse kaotama pidid. Aastal 1226, pärast jõulu, jõudsid ühendatud piiskoppide ja ordo wäed Pärnu alla, kust uue aasta algul 1227 üle libeda jää ootamata saarlaste kallale tungiti. Muhu linn Lianuse wõeti tormiga ära ja tehti maa taja. Üle 2500 saarlase, kes kindluses olid, said furma. Mõned üksikud, kes weel elusse jäid, weeti wangidena ühes. Ka kindel Waljata kants ei suutnud wastu panna ja heitis end alla. Nüüd olid sakslased kindlal maal kui ka saartel pere mehed ja kartuseta wõisid sakste kaubalaewad Läänemeres liikuda ja sõjamoona ning uusi sõjalasi püha Maarjamaale järele wedada.

Piiskopp Albert oli oma püüdmiste eesmärgile jõudnud ja nüüd wõis ta 17. jaanuaril 1229 rahuliku südamega surra. Tema surrukoha maeti kirikusse, mis ta ise ehitanud oli, maha. Saksa püüetete oli ta siin kindla põhja rajanud, mille pääle järeltulijad kergesti ehitada wõisid. Mõõga abil olid maa päriselanikud ristiusku mi nema sunnitud, mille kõrgest mõtteft nad alles siis oru hakkasid saama kui Buteri usk Liwi ja Gestimaale tõsist ewangeliumi walguft tõi. Ometi

foi meie maa juba sakslaste sfiatulekul Euroopa kultuurile ligemale ja fuigi meie efiwanemad rasketes oludes elafid, olid nad fiisgi a ja loo naitelawale jõudnud, kuft enam ei kadunud.

15. Geftlaste maa wõõraste wõimu all.

Püha Maarjamaa oli nüüd täiesti wõõraste wõimuses. Lätafased olid end hääga alla heitnud, feft et nad leedulaste ja wenelaste kui ka liwlaste wastu kaitset lootsid, eestlased olid aga oma kodumaa piinda wiimase mere tilgani kaitfenud ja tuhanded surid selle rahustawa teadmisega, et nad kõik ohwerdanud on, mis wabaduse eeft iganes ohwerdada wõib. Häwitatud olid Gefti linnad ja külad, surmatud wahwad Gefti wanemad ja malewa, ning tuli oli Gefti kodukoldest üle käinud ja selle tuhahunikuks teinud. Kui weel fiin ja sääf kaugel soode ja rabade taga wähefed eestlased elama olid jäänud, fiis käis „muftfurm“ katk neile tihti pääle wõõrsiks ning wiis neid rõhujate piitsa alt ennemini kalmete katwa warju alla. Wabadusepäike oli looja läinud ja endine prii eestlane, kes ühegi wõõra ifke alla end painutanud ei olnud, tundis nüüd sundija piitsa oma turjal, mis läbi teda priiust unustama sunniti ja alandlikuks orjaks tehti, kes ainuift nii tegema ja kõnelema pidi, nagu wõimumehed tahtfid. Siin kohal ei wõi meie nimetamata jätta, et fel ajal terwes maailmas rahwaste orjastamine käimas oli. Kõik Euroopa kultuuri rahwad heitfid haritumaid oma alla, et enestele wõimu ja wata nõutada. Nii ei tule fiis mitte üffi Sakfa rahwast süüdistada, waid jelleaegleid olufid. Mõttewiis, mis fiis Saksamaal walitfemas, waldas fektorral terve maailma kultuuri rahwaid.

Geftofa ei mõeldud ju ka orjapõlwe feaduslikult meie maal maksma panna, aga et walitfjus kaugel eemal oli, fiis tegid raudrüütlid rahwaga ife, mis nad tahtfid. Kui wälifed waenlased Maarjamaa omanikfa tülitama tulid, arwasid eestlased wabaduse tunni tulnud olewat ja tõstfid mäsfu. Kuid ordorüütlid rahustasid peagi oma alamaid nii, et need mõni aeg jällegi hingata ei julgenud. Kuid naabrid käifid wagu sõjawendi tihti pääle tülitamas ja ka oma meeste keskel oli maa wõitjatel fagedasti kokkupõrkamift. Tüüli ei saanud kunagi ordo ja piiskopi, sakslaste ja daanlaste wahel lõppeda, feft igamees tahtis oma õiguste põhjal paremat tüüki „paganate päranduseft“ enesele.

Wälifteft waenlasteft olid leedulased, kuurlased ja wenelased, kellega sakslastel tihti pääle eittemift tuli ja sellede käeft nad nii mõnigi ford „palawa fauna“ said. Käifid ju ordorüütlid ka naabrimail õnne katfumas ja fiin ja sääf oma wõimu laiendamaf. Nii käifid nad 1236 aastal Leedumaale faaki püüdma. Siin käis aga ordowendade käfi 22. septembril loguni halvasti, feft leedulased laugesid neile Banste lähedal Saulses äkitfjelt kallale ja mitukümmend „wahwat mõõga-

wenda" ning ordomeister Wolquin langesid leedulaste nuiade all. Nüüd tuli ka mõgawendade ordole lõpp ja ta ühendati Saksa Preiſimaa ordoga. Paawſt Gregor IX. andis 1237 aastal selleks oma õnnistuse ja luba. Senised ordomantlid wahetati uute wastu ümber, endise punase risti ja mõga asemel ehtis nüüd rüütlitkuube — must rist. Uus Liwimaa ordo seoti niisamuti kui endinegi mõgawendade ordo Riia piiskopi walitſuse alla. Esimeseks Liwimaa ordomeistriks waliti Preiſi maawalitseja Hermann Balk, kes 60 Saksa ordowennaga ſelsamal aastal (1237) Liwimaale tuli. Eestlased ei wõinud ſarnasel lool oma kaotatud wabaduse pääle enam mõeldagi, ſest maa isandatel oli ordo kindlaks ſeljatoeks ja kaitſeks wäliste kui ka ſisemiste waenlaste — ristitud paganate wastu.

Tuba oma esimesel walitſu'e aastal 1238 läks Hermann Balk Tartu piiskopi abiga wenelaste wastu sõdima Pihtwa linn heitis end pea ordomeistri alla, kes jeda kindlustas ja ſakslased sinna ſiſse pani. Kuid Pihtwaga üksi ei suutnud ahne ordomeister weel rahul olla, ta tungis edasi ja wõttis ſelsamal aastal weel Iſborski linna ära. Nowgorodi würſt Aleſiander Newski ruttas aga ſakslaste wastu, lõi neid tagasi ja wõitis rüütliid Peipſi järwe jää pääl 1242 suutmaks ära. 400 Saksa rüütliid leidsid põgeneses järwe jääpragudes ſurma. Wenelased küll edasi ei tulnud, aga ometi oli ſakslastel nende eest suur hirm ja eestlased nägid, et nende waenlased mitte nii ärawõitmatad ei olegi, mis nende wabaduse lootuseid ſüdames mitte kustuda ei laſtnud. Kui ſiis weel 1260 aastal ordorüütliid ordomeister Burchard v. Hornhufeni juhatusel Durbeni järwe ääres ſemgallaste ja kuurlaste poolt rängaſti liüa ſaid,*) lõi mäſjutuli terwel eestlaste maal rõhujate wastu uuesti lõkſele. Saarlased tõusid ühelmeel üles ja wabastasid end orjaküttedefest, aga juba ſelsamal talwel tulid ſakslaste ja daanlaste ſalgad üle jää Saaremaale, kus nad kangeſti rüüſtaſid ja põletaſid. Eestlased kogusid end Kaarma maalinna lähedale wiimasele wastuhakkaniſele ja kindlustaſid oma ſeiſukohta. Küll sõdisid ſaarlased wahwaſti, aga waenlaste wägi oli tugewam, nii et kindlus peagi langes ja wahwad kaitſejad suuremalt jaolt waenlase mõgatera all ſurid. Kes weel ſurmast üle jäid, palusid wõitjatelt rahu ja andsid neile pandiks käemehi. Suure ſaagiga pööraſid ſakslased ja daanlased jälle Ulemaale tagaſi. Weel lord tõſtisid ſaarlased mäſſu, aga ſiis rõhuti neid jäädawalt orjaitſe alla.

*) Selles lahingus ſai ka ordomeister Hornhufen ja daanlaste wäejuhataja hertsog Karl, keda Eestimaaſt appi oli palutud, ſurma. Lahing oli kaheſja tundi keſtnud, mis ajal 150 rüütliid maha löödi ja paljud wangi wõeti, kelledest päraſt 8 tuleriidal ära põletati. Eestlased, keda sõjajulaſtena ühes toodud, ei sõdinud ühes.

16. Eestlased katsuvad orjaahelaid maha raputada.

Eestlaste olud Tallinnamaal ei olnud sugugi mitte paremad, kui Liivimaal. Neid pandi maa äravõitjate daanlaste poolt niisamuti orjaks alla, nagu Liivimaagi päriselanikke. Nende põllud võeti võitjate omaks, kes sinna omad lofsid ja mõijad pääle ehitasid. Eestlasel ei olnud enam mingisugust omadust, tema elu ja olemine rippus herraste armust. Kui eestlased nurijema ja kaebama hakkasid, siis tehti neid kohe mässajateks, nagu seda pärast tegi veel küllalt sündis. Kuninga juurde eestlased oma häda kaebama ei pääsenud, sest see elas kaugel ja kuigi neil see oleks õnnestanud, rõhujad oleksid sellegagi walmis saanud. Häda ja rõhumiste all tõusid rõhututel mässumõtted ja nad katsusid wiimast korda oma enese jõuga walusaid orjaahelaid maha raputada.

Mässuleek lõi 1343 aasta Jüripäewal lausa lõktele. Kõik wõõrad, feda eestlased iganes kätte said, lõõdi furnuks. Mõisatele pisteti tuli otja ja tehti tuhaunikuks, mis ka Padise kloostriiga sündis kus mungadgi furnuks lõõdi. Läänemaa eestlased tapsid üksi 2000 wõõrast ära ja hakkasid Haapsalu linna piirama. Kõigest poolt kogusid nüüd eestlased kokku, nii et sõjalaste hulk 10,000 meheni tõusis. Nüüd peeti nõuu Tallinna linna daanlaste käest ära wõtta, kuid oma jõuga ei arwatud siisgi waenlastest jagu saawat, mispärast siis ta rootslasi appi paluti. Kuid abilised ei tulnud nii ruttu kui tarwis, waid selle asemel ilmus ordomeister Burchard von Dreyhleve (Dreilinen) Liivimaalt Järwamaale ja kutsus Eesti „kuningad“, fedu rahwas ise walinud, Paide lossi enese juurde filmakirjalise läbirääkimisele, kuni järekruttaw sõjawägi õnnelikult kohale jõudis. Kuningad võeti muidugi ordomeistri poolt wangi ja eestlased pidid ilma wälise abita ordomeistri wäega sõdima hakkama. 14. mail 1343 algas werine lahing Tallinna müüride all, mis eestlastele õnnetumalt lõppes ja kus 3000 waprast wabadusewõitlajat enesele haua leidsid. Rootslaste poolt palutud abiwägi jõudis liig hilja, — wiis päewa pärast lahingut, Tallinna alla, kust eestlased juba ammu kadunud olid. Ka Haapsalu piirajad põgenesid säält, kui nad õnnetumast Tallinna lahingust sõnumeid said, soodesse ja metsadesse peitu.

Ka saarlased tõstsid seltsamal aastal Jakobipäewal mässu. Kõik wõõrad, ka preestrid ja mungad, tapeti ära ehk uputati merde ja piirati Põide loss ümber, kus sundija asus. Rahelja päewase piiramise järele andsid lossis olejad selles lootusesse alla, et neid wabalt ära miina lastakse, aga teel rannale kargasid saarlased nendele kallale ja lõid neid kiwibega furnuks. Nüüd kindlustasid saarlased endi Pamma metsa, kuhu naesed ja lapsed ning kõik wara warjule wiidi, sest sakslased tõttasid kätte tasuma. Preisi kõrgemeister' saatis-

ordowendafid ja 600 sõjalast ordomeister Dreyhnevele abiks, kes oktobrikuul Riiga jõudsid, kust kohe Tallinnamaale maršiti, et jääl harjulastele kätte tasuda, kes ka kindlusi olid ehitanud. Need kindlused wõideti peagi ära, kus hulk eestlasi langes ja nende wiimane waranatukena waenlaste saagiks sai. Terwe selle suwe jooksul (1343) olid 30,000 eestlast wabaduse wõitlustel oma elu kaotanud. Aga saarlastele ei suudetud sel aastal kätte tasuda. Talw oli pehme ja meri lahti. Kuid jaanuari ja weebruari kuul tegi waenlastele teed ja kiiunlakuul 1344 oli ordomeister juba Saaremaal. Saarlaste kuningas Wesse kogus kõik saarlased wiimasele wõitlusele kokku, mis 16. weebruaril 1344 algas. Küll sõideti wahwasti, kuid üliwõim oli suur — saarlaste kindlus langes ja 9000 meest said surma. Nende kuningas Wesse langes aga sakslaste kätte wangi ja poodi üles.

Et kewade kätte jõudis ja meri lahti hakkas minema, jätsid sakslased täielise mäsufurumise teiseks korraks ja tõttasid kindlale maale. Kuid niipea kui waenlased maalt kadunud, tõstsid wahwad saarlased uuesti mässi. Järgmisel aastal, weebruari kuul 1345 tuli kättemaksja ordomeister jällegi Saaremaale, rüüstas, tappis ja laastas, mis weel wähegi wõis ja sundis wäheseid elamajäänud elanikke allahetmisele. Karja kindlus kikuti maha ja sõjariistad korjati rahwa käest ära*) Selwiisil oli Gesti rajadel peagi rahu walitsemas ja harwa weel tuli siin ja jääl nõrk wabastusekatse ette. Nii katsusid sakslased kord kinnuse maksu wiimisel sel teel Wiljandi lossi pääfeda, et nad wiljakottidesse sõjariistus mehi peitsid, et jääl siis teistega ühinedes sakslastele kallele tungida, kuid seegi katse läks äraandjate läbi haledalt nurja: Mehed wisati kõige kottidega sügawatesse keldritesse, kus nad hirmsal wiisil hukka said.

17. Läänemere raud Saksa ordo pärast.

Gesti mäss Saare- kui ka kindlemaal mõjus selleks suuresti kaasa, et Daani walitsus Gestimaal oma jalgealuse alt kaotas ja kuningas sunnitud oli wõidetud kohtasid käest ära andma. 1346 a. müüdi Harju- ja Wirumaa Saksa ordo kõrgemeistrile Henrich Dusemerile ära, mida keiser Ludwig selsamal, paawst aga järgmisel aastal kinnitas. Maa eest saadi 19,000 Rõ'ni marka, millele weel mõni tuhat marka juurde lisati, nii et terwe Daani pärast olew Gestimaal 25,645 marka ordole maksma tuli. Et aga ordol kauguse pärast Gestimaal raske walitseda oli, müüs kõrgemeister Dusemar maa Liwimaa ordomeister Goswin v. Herikele 20,000 marga eest edasi

*) Saarlastel oli ka hulk kiwistikamise masinaid, mis wäga osawasti daanlaste ja sakslaste masinate järele tehtud olid.

9. detsembril 1347 hakkasid ordowennad daanlaste asemel Gestimaad walitsema. Rõnda langes terwe Läänemere rand Preissimaa piirilt kuni Narowa jõeni Saksa ordo omaks, kes siis maa pärisrahwaga nii talitas, kuidas ise tahtis. Kuid kirikul olid oma maad, mis aga mitte nii ühes tükkis lõune piirist põhjani ei ulatanud, nagu ordo omad, waid killustatult ordo maade wahel seisid, ja ta linnad omandasid enesele maid, iseäranis Riia linn sai peagi tähtsaks kaubalinnaks ja ta ostas omale niisamasugust wõimu maade ja rahwaste üle muretsema, nagu seda teised wõinupüüdjad — piiskopp ja ordo tegid.

Iseäranis wõimsaks tõusis Riia linn, kui ta „Hansa ühendusesse“ astus. See ühendus tõusis seks eluse, et Saksa linnade kauplemist edendada ning et ühisel jõnul kõiki takistusi ära wõita, mis teiste riikide poolt Saksa kauplemisele tehti. Ka pidi Hansa Läänemerd mereröwlitest puhastama, kes kaubalaewadele mitte armu ei andnud. Seks otstarbets pidas Hansaühhisus merel hull sõjalaewu. Hansa kesktohts olid Saksa linnad Hamburg, Lübeck ja Bremen, mis peagi väga tähtsatets ja kuulsatets kaubalinnadeks said. Ka Riia linnal olid omad kauba- ja sõjalaewad ja ta wägewus tõusis nii suureks, et teised Liwimaa isandad — ordo ja piiskopp — temaga tõsiselt rehkendama pidid. Nende kolme wõimu wahel kestis siis ka wõidetud ja allahaidetud maade ja linnade pärast alatine tüli ja üks isand katsus äffa teist kawaluse ja wägiwallaga kõrwale tõrjuda. Ssegi paawst tõmmati omawaheliste tülide sekka ja selle otjus kaldus kord ühe, kord teise wõimu poole, nii nagu saadikud ja tingitud kuld Roomas mõjuda suulsid. Ordo pandi paawsti poolt mitmel korral kiriku wande alla, kuid kõlilewa kulla abil uuustas paawst kõik ordo patud ära ja kinnitas 1393 a. seaduse, mille järele edaspidi Riia kiriku ülemad waimulikud ja pääpiiskopp Saksa ordo liikmed pidid olema.

18. Ssimesed kultuuri tiired.

Waa pärisrahwastest ei kõnele ajalugu palju pääl eselle midagi. Si suutnud nad ju kui ilma maaga, waranduseta ja õigufeta inimesed ajaloo käigus enam mingit tähtsat ega tähtsuseta osa kaasa mängida ja kaowad nii ajaloo waatepiirilt. — Nende majandusline elu ja hariduse järk kujunes nii, nagu seda wõitjad tahtsid ja hääks arwasid. Wida wäesem ja rumalam päriselanik, seda kergem ja parem oli wõeral, tema üle walitsema. Uus usk, mida wõitjad endise ebausuga ajemele allahaidetutele pääle sundisid, ei suutnud esialgul sugugi oma hariwat mõju näidata ja ristitud paganad pidasid enne kui pärast oma ebausuga kombetest kõwasti kinni, olugi et nende ohwripaigad, ebajumalad ja pühad hiiekojad wäewõimuga ära häwitati. Wana usk elas, iseäranis eestlaste seas, kuni uuema ajani mõjusalt edasi ja ainult meie aja haridus suutis selle jälgi rahwa hingedest kaotada.

Et aga maa võitjad päriselanikkude majanduslise kui ka hariduslise järje pääle mõjusid, ei saa salata. Sakslastelt õppisid eestlased esiteks paremate jaht- ja sõjariistade tarvitamist tundma. Siis täielikumat ehitusfunksti, sest orje tarvitati ju losside, kindluste ja kirikute ehituste juures alataha, nii et ka oma elumajajestete ja onnifeste juures aegajalt uuendusid ja parandusid ette võtsid, nii nagu aeg ja olud seda lubasid. Ka põllutööriistad täienesid, sest mõisa väljadel tehti ju rahuajal orjade abil põllutööd, kes siis säält ka oma põllulapikeste pääle põllukultuuri aegajalt üle kandsid.

Allaheidetute waimuharimise eest ei hoolitsetud esialgul peaaegu sugugi. Ei andnud ju alalised jõjad selleks ka suuremat mahti. Et aga rahvast paganusest wõõrutada, selleks pidid peefrid rahwa keelt ära õppima ja neid ristiusu õpetisega, kuigi pääatiskaudselt, tutvustama. Alguseks kui weel keelt ei osatud, aeti rahwas lihtsast päält waatama, kuidas ristiusu jumalateenistust peeti ja katsuti neile märkide waral selgeks teha, et ülewal pilwede taga elaw Jumal asub. Muidugi oli, see harimata paganale raske mõista, kes oma jumalaid puus ja kiviis hiiēs ja metsas, lõues ja pihes nägi.

Katoliku kirikuteenistust ülendas ilus kiriku koorilaul ja wõimalik on, et see nii mõndagi paganat waimustas ja uue usu külge köitis. Oli ju ka nende jumalateenistus iseeneest tore ja kaajakiskuw. Iuna paganaaja jumalateenistus lihtsas ohwerdamises seisis. Juba õige wara on katoliiklased eestlasi kui ka lätlasi kiriku kooridesse laulma wõtnud, mis tarwis neid enne õpetati ja koolitati. Aga ka wäljamaale on pärismaalasi kooli saadetud, kus neid ristiusus ja selle aja hariduses õpetati ja säält tagasi tulles missioonäride abilisteks ja tõlkideks seati. Juba Meinhard olewat maa pärisrahwa lapsi Saaksjamaale õppima saatnud ja nagu eespool nägime, saatis piiskop Albert 30 käemeesteks wõetud noortmeest ka Saaksjamaale õppima. Läti Hindreku järele on esimene õpetatud eestlane „Wirumaa Johann“ olnud, kes wist juba enne Alberti Saaksjamaal on õppinud.

Kui meie maale juba katoliku doomkoolid ja kloostrid asutatud olid, siis pandi terasemaid maa päriselanikkude lapsi sinna õppima. Muidugi ei pöörnud niisugused wälja- kui ka kodumaal õpetatud eestlased ega lätlased enam oma sugurahwa ja kodukolde juurde tagasi, waid kadusid wõõraste hulka jäljetumalt ära. Riipalju kasu oli nendest siisgi, et nad Jumala sõna rahwa seas rahwa keelē seletada wõisid. Ka wäljamaa haridust ja põllukultuuri wõisid missioniabilised tarbekorral, riipalju kui jeda hääks arwati, kodurahwale õpetada. Dmeti jäid suured hulgad kõigest sellestgi hääst ilma, sest et nad end arglikult wõõrastest wõitjatest ja nende aitajatest eemale hoidsid. Armastuse õpetust, mis Kristuse usus kuulutati, ei kinnitatud igal pool õpetajate poolt ka tegudega, nii et uus usk ristitute paganate südames milgi

kombel sügavamalt juurduda ei saanud, waid täiesti päälisfaudseks ja nimeleiks usuks jäi.

Rahwale jäid ka kirjad ja raamatud, mis esialgul ju ainult Ladina ja Saksa keeles olla wõisid, täiesti tundmataks. Kõnelakse küll ühest Rooma katekismusest, mis isegi Eesti keelde oswat tõlgitud, kuid raamatu keel wõis nii wilets olla, et eestlased seda ei mõistnud. Üleüldse on Rooma usust meie rahwa hinge wäga wähle järele jäänud, sest wanad rahwa laulud ei awalda päälle Maarja ja mõne püha mehe nime, sellest peaaegu mitte midagi. Alles usupuhastusega, kus Rooma ust Luteri usu eest ka Baltimaalt taganema pidi, hakkas meie ehiwanematele Lääne-Euroopa hariduse koit rohkem silma paistma ja Rootsi walitsus ajutas isegi talurahwa laste jaoks koolisid, millest pärastpoole pikemalt kõneleme.

19. Wõimumeeste omawahelised tülid.

Ordo ja piiskopp olid wõimu küsimuses maade pärast ükstele teineteisega heitlemas. Aga ka naabrid, leedulased ja wenelased pöörasid wahetewahel oma saagihimulist pilku Maarjamaa poole. Peedu walitseja Jagello oli 1386 Poola kuningana Ludwig wäimeheks saanud ja walitses nüüd mõlemaid riikisid. Peagi tuli leedulastel ja poolakatel ordo kokkupöörkamisi ja ordo jäi alla.

Sõjatas kõrgemeister Ulrich v. Jungingen oli 1409. a. Liivimaa ordomeistri Konrad v. Vietinghofiga Poolamaale tunginud ja saäl hull maad enese alla heitnud. Poolakad ja leedulased astusid aga suure sõjawäega sakslastele vastu ja Tannenbergi all said ordo wäed 1410 a. täiesti lüüa. Kõrgemeister Ulrich, 200 ordowenda, 400 rüütlit ja hull sõjasulaseid jäid surmalt lahingurwältjale. Pääle selle langesid 15,000 sõjameest wangi ja terve sõjalaager jäi wõitjate saagiks. Ka mitmed tähtsad kindlused langesid wõitjatele, kes kuni Marienburgi alla tungisid, kuid sellest ometi jagu ei saanud. Ordo oli täiesti hädas ja ta õnnetäht hakkas tunenema, ehk küll Poolaga weebruari kuul 1411 Thornis rahu tehti. Preisimaa ordo sai selle järele wõidetud kindlused tagasi, kuid selle eest pidi ta suurt sõjalulu kandma, mis ordole palju pääwalu sünnitas.

Nüüd hakkasid ka kodused tülid, mis pääpiiskopi ja ordo wahel alatasa edasi kestsid, ordo ssemist jõudu kurnama. Neeranis erawaks kujunes wahetord pääpiiskopi Henning Scharfenbergi ajal, kes 1428 saatkonna Rooma saatis, et need ordo rõhumistest paawstile teataksid. Liibawi lähedal langes aga Grobini sundija ehk walitseja, Goswin v. Nischenberg, oma meestega saatkonna kallale, riisus eilt kaebtusekirjad ja uputas 16 meest järwe jää alla ära. See tük tegu ei jäänud tähelepanemata: Paawst sai sellest peagi kuulda

ja ta mõistis Riia linna waimulikud ja pääpiiskopi ordo ustawuse wandest wabaks ja seadis nende waimulikuts ja ilmalikuts isandaks pääpiiskopi enese. Pääpiiskop Scharfenberg katsus ka Preisi piiskopkonda enese poole wõita ja neid ordo walitjuse alt wabastada. Juba 1426 pidid Preisi piiskopid Riiga sinodile sõitma, kuid lõrge-meister suntuks neid selleks tahtistada.

Sel ajal tulid ka wenelased üle mõne aja Uganniasse — Tartumaale — wõõrsiks ja laastasid siin (1426) hirmjasti. Ordo-meister v. Rutenberg waatas seda sündmust rahulikult ja ootas, kunas Tartu piiskopp teda enesele appi palus. See ei mõtleudgi selle pääle, waid tutsus leedulased appi. Nüüd sunniti wenelased jällegi oma tulnud teed tagasi minema. Sellejärele hakkas ordo-meister pääpiiskopi mitmeti kiusama, nii et see, nagu ülemal jutustasime, saatkonda paawstile kaebama tahtis saata, teda aga ordowennad järwe ära uputasid. Selles asjas süüdistati ka Liwimaa ordomeistri, kuid teda ei wõetud mitte wastutusele, ehk küll 1428 a. maapäew, mis Waigas kokku astus, asja arutama pidi. Siin tülitleti ainult waimulikude riiete pärast, kas need walged ehk mustad olema pidiwad.

Kui pääpiiskopp Henning Scharfenberg ära suri, nimetati ordoliige majister Silvester Stodewescher 1448 Riia pääpiiskopiks, mis troonil ta termelt 31. aastat istus. Ordo arwas Sylvesterist enesele tulewikuts tulu tulewat, kuid need lootused kadusid peagi ja uus pääpiiskopp oli neile nüüd suurem waenlane, kui endised. — Paawst teatas ka Riia linnale, et uus pääpiiskopp tark ja waga mees on ja katsus temale Liwimaal kindlat tuge muretseda. Riia linn ja doomkohtunikud olid ehitaja Sylvesteri wastu, aga wiimane meelitas neid sellega enese poole, et ta neile „muste riideid“ kanda lubas ja teisi eesõigusi andis. Ordole aga lubas ta, et ta ise walget ordo kuube kannab, kui ka doomkohtu niisuguseid kanda sunnib. Nii mõistis siis piiskop ühele kui teisele meeltmööda olla, kuid kui wõim täiesti tema käes oli, tahtis ta niuagu ta ise hääks arwas. Peagi nõudis ta Riia doomkohtu käest, et need walgeid riideid kannaksid ja wiimaks pidasidgi need 1451 walged riided wastu wõtma, millega tühine tüli, mis 80 aastat kestnud oli, lõppes. Nii jäi selles asjas ordo wõitjaks.

Ordo kui ka pääpiiskopp püüdsid nüüd ilmalikku wõimu Riia linna kui ka piiskopkondade üle kumbgi enese kätte kiskuda. Riia Tartu piiskopkonda hinnustasid mõlemad häameelega enesele ja e linnad Riiga eesotsas neile mõlematele kardetawaks wastajeks kippusid saama, kutsus Silvester ordomeistri Johan v. Mengede 1451 enese juurde Salatsi lossi, kus nad Riia ülemwalitjuse pärast kokk leppisid, misjärele jelsamal aastal maapäew Kircholmi kokku kutsuti

kus Riia linna wolinitud tõstetud süüdistuste pääle wastust pidid andma, nimelt et nad oma õigusi kurjasti olewat pruufinud.

Enne weel kui riiglased süüdistusi tagasi suutsid lükkata, milleks neile kuus päewa aega anti, põletati Riia linna päralt olemad külad maha ja rüüstati ümberkaudsed talupojad paljaks. Riia linn ei ihaldanud sõda, waid wõttis Sylvesteri ja Mengedeni tingimised wastu, mille järele ordo kui ka pääpiiskopp Riia linna üle ühesugused õigused said. Linn pidi nüüd oma ametnikud mõlemate wõimude poolt finnitada lastma, pääle selle weel trahwi maksma ja kaotas mitmesugused eesõigused. Kuid peagi tuli awalikuts, et Riia linn kahte isandat orjata ei saa, sellepärast otsisid riiglased Preisimaa linnadelt ja Poolamaalt abi ja hakkasid ordot ahwardama. Ordo püüdis aga oma poolt linna meelitada ja andis mõned ärandatud linna maatükid tagasi. Linn hakkas selle järele ordot ainsamaks isandaks pidama, mis muidugi pääpiiskopile ei meeldinud. Aastal 1454 pidasid Silvester ja Mengden kooswalitsemise üle nõuu, kuid sellest ei tulnud midagi wälja, sest et kumbgi ikka teisest ülem tahtis olla. Nüüd hakkas Silvester omalt poolt linna meelitama, ta andis linnale ära wõetud maad tagasi, lubas Riias olewa ordo lossi maha lõhkuda ja kolmandama osa Kuura ning Sengalli maast muretseda. Samal aastal teatas ta ordole ja linnale, et Kirholmis tehtud otsused tühiised on. Nüüd lõi linn end pääpiiskopi poole ja ordo pidi järele andma, sest et Hansa ühjus ja Rootsimaa pääpiiskopile abiks lubasid olla.

20. Ordo Poola kuningate wõimu all. Ordo ja pääpiiskopp.

Ordomeister katkus aga weel linna wõimumehi oma nõusse saada, mis otstarbeks jelsamal aastal Riiga sõitis ja läbirääkimisi algas. Riia kodanikud nõudsid, et Mengeden ordolossi mahalõhkumiseks luba annaks, mida ta aga anda ei wõinud, waid linnast lahkus. Mõni päew pääle ordomeistri Riiaast lahkumise sai üks pääpiiskopi sulane nooli läbi, mis ordolosst lasti, surma. Sellejärele tõusis wõitlus, kus linn ja pääpiiskopp koos ordo wastu sõdisid. Silvester ise heitis piiskopi riideid ära ja pani sõja-raudriided selga, mis ka waimulitud doomisandad tegid. Lippu käes hoides ilmus pääpiiskopp raemaja ette, wabastas linna kodanikud ordole antud wandeist ja lubas nendega alati ühte jääda. Särgnemas wõitluses laastas linn ja piiskopp ordo maid ja warandust, kuid ordomeister tungis omalt poolt pääpiiskopi mõisatesse, mispääle wiimane kuueks nädalaks rahu palus. Usja arutamiseks kutsuti maapäew Wolmari linna kofku. Waheajal nõudsid riiglased, et pääpiiskopp oma lubamisi täidaks, kuid see tõttas uuesti Mengedeniga läbirääkimisi pidama

ja leppis sellega salaja kokku. Septembri kuul loeti Wolmari maapäewal 1452. a Kirholmis tehtud maapäewa otsused uuesti ette ja jagati Riia ülemwalitsus jällegi kahe wõimumehe wahel ära. Nüüd olid Riia linna saadikud kängesti wihased, kuid pidid tahes ehk tahtmata ometi järele andma. Ordomeister kinkis aga riiglaste rahustamiseks omalt poolt Riiale armufirja. Ordomeister Mengedenil läks ta korda Preisi kõrgemeistrile sundida, et see Gestimaa tagasiostmise õiguse, mis omal ajal kõrgemeistrile jäetud oli, tühjaks tunnistas. Kui siis weel Preisi ordo poolakate wastu Barnowis lahingu kaotas, tegi kõrgemeister Ludwig von Erlichhausen 1466 Thornis rahu, mille järele ordo Poola kuningate wõimu alla sattus ja mis ta Liwimaa kohta omajagu mõju awaldas. Suba Tannenbergi lahingu järele läksid Preisi- ja Liwimaa wahel olewad sidemed nõrgaks, nüüd arenesid nad aga üksna lahti ja Liwimaa ordo kaotas enese lõunapoolse hää piirimehet ja toe. Ometegi suutis end Liwimaa ordo weel sada aastat „wee pääl“ hoida.

Järgmiste ordomeistrite ajal kestsid sefeldufed pääpiiskopi, ordo ja Riia linna wahel ikka pääle edasi. Tehti wahel rahu ja alati jällegi uuesti waenu pääle. Sylvester kaotas wahel ajal Riia ülemwalitsuse käest ära ja otis siis paawstilt ja naabrirüüstidelt abi. Paawst Sixtus IV. lubas ta 1474 Sylvester'ile Riia ülemwalitsuse ja Tartu piiskopp andis paawsti käsu Riia linnale teada, kes aga sellest midagi ei hoolinud. Sellewastu jäädid ordole truuks ja lubati sellele isegi wälise waenlase wastu abi anda. Pääpiiskopp nõudis linnalt truudusewannet ja kui seda ei saanud, siis ähwardas ta Riia linna kiriku wande alla panna, mis ta ta 1477 a. täitis. Linn ja ordo palusid nüüd paawstilt abi, kes ta siis neid mõlemaid wandest wabastas ja Sylvester'it Rooma aruandma kutsus. Sylvester otis aga rootslaste juurest abi, kes siis ta 200 meest saatid. Kui aga mehed Salatsis maale tulid, pani ordomeister kõik teed kinni, nii et mehed Riia poole edasi ei pääsenud. Et pääpiiskopp rootslaste tagasi minna ei laskinud, piiras ordomeister von der Borg Salatsi lossi ümber, mis end kahetja päewa pärast alla heitis. Nüüd wõttis ordomeister kahe nädala jooksul 24 piiskopi lossi ära ja pääpiiskopp langes wangi ja pandi Kohenhusi wangitorni kinni, kust teda lahti ei tootatudgi lasta. Sylvesteri sunniti kõiki õigusi käest ära andma ja Simon von der Borg (ordomeistri depoe) walitses nüüd ise tema asemel. Kui paawst Sixtus seda kuulda sai, pani ta ordo uuesti kiriku wande alla ja Sylvester wabastati wangist, kes aga hädalise termise pärast Kohenhusi jäi ja sääl 1479. a. juuli kuul suri. Tema surmaga ei lõppenud siiski weel pääpiiskopi ja ordowahelised tülid. Ordomeister Bernhard von der Borg hakkas omalt poolt Riia linna rõhuma, kes 1481 paawsti nõuu pääle end ordoist wabastas ja jällegi pääpiiskopi alla heitis.

21. Wenelased Liivi- ja Gestimaal rüüstamas.

Wenelased, kes Joani III. ajal end Mongoli ifkest wabastada suutsid ja Nowgorodi isewalitsusele otja tegid, said nüüd Liiwimaale kardetawaks. Ka oli Joani III. Hansa kaubalinnad kinni pannud ja Narowa jõe paremale kaldale tugewa kindluse Swangorodi ehitanud. Pea pärast Nowgorodi ärawõitmist tungisid wenelased 1478 Liiwimaale ja piirasid Tartu linna ümber, kuid lahkusid seekord peagi. Nästal 1480 tulid nad aga uuesti Liiwimaad laastama. ja ordomeister käis omalt poolt Wenemaal, et jääb kätte tajuda, kust ta aga peagi tagasi pidi pöörama, sest et ta wenelastele midagi teha ei suutnud. Pääle laastamise panid wenelased Nowgorodi langemise järele Hansa kaubamajad kinni ja tegid nii Liiwimaa kaubandusele määratu suurt kahju.

Talwel 1481 tungisid wenelased suurel hulgal Liiwimaale ja talitasid siin nagu ise tahtsid. Ordomeister von der Borg otsis oma rüütlitega kindlustes ja lossides warju, kuna maa pärisrahwas ja linnad waenlase wõimu alla jäid. Wiljandi linn põletati täiesti ära, Tarwastu, Karffi ja paljud teised lossid tehti wareteteks ja rahwas weeti Wenemaal wangi. Wiie nädala rüüstamise järele läksid wenelased jälle omale maale tagasi, ilma et nad siin ordomeistri poolt wastupanemist oleksid leidnud. 1483 tehti Bernhard von der Borg Wõnnus komturite poolt ametist lahti ja jäeti talle ainult Pärnu ja Lihula lossid elukohaks. Kolme aasta pärast, 1486, suri ta ära. Simon von der Borg oli aga Tallinna tagasi läinud ja suri jäänud 1492 piiskopina.

Ordomeister Borgi asemele waliti Wõnnus Tallinna komtur Freitag von Loringhof ordomeistriks. Ta kinnitati kõrge-
meisteri poolt 1485 ametisse, mida ta kuni 1494 nime järele pidas, sest et ta wanaduse pärast oma ameti juba 1491 Wolter von Plettenbergi kätte olewat andnud. See mees oli kui maamaršhal 1489—91. ordo ja Riia linna waheliseft sõjast agarasti osa wõtnud ja Riia kodanikka ordole alla heitma sundida aitanud, nii et linn ordolt andeks paluma ja mitmeid raskeid tingimisi täitma pidi. Kui siis Loringhof 1494 suri, waliti Wolter von Plettenberg ordomeistriks, kes kõigist senistest kõige tähtsamaks tõusis. Plettenberg hakkas kohe Dünamündet kindlustama, lastis ordo lossi Riias üles ehitada ja kindlustas Wõnnu lossi mitme tugewa torniga. Ta oskas kodanikkudega kui ka waimulikkudega hästi ümber käia, nii et kõik temaga rahul olid ja ordo ja waimulikkude waheline waen täiesti lõppes. Warsti jõudis ta aeg kus ühisel jõuul wälisele waenlasele wastu pidi astutama.

Wene tšaar Joani III. tahtis Liiwimaale kätte tajuda, sest et rajaäärseid maakonnad maksu maksmast olid tõrkunud. Ka oli weel tüli põhjusels see, et kaks wenelast Tallinnas waleraha

tegemise pärast ära olid hukatud. Ordomeister otsis asjata Rootsi, Leedu- ja Saksamaalt abi ja katsus lõpuks Joan III. rahu teha, millest aga midagi wälja ei tulnud. Nüüd pidi ta oma jõuga wene-
laste vastu minema, kes 1501 Liwi- ja Gestimaale riisuma ja laas-
tama tungisid. Ordomeister kogus 4000 ratsameest ja 2000 sõjasulast
ning hulk maa päriselanikke kokku ja läks Wiljandist waenlase vastu
teele. Augusti kuul 1501 ligines Plettenberg Wastselinna lähedal
Wene piirile ja puutus 27. aug. Seritsa jõe ääres Isborski linna
ligidal wenelastega kokku, sellede hulka 40,000 mehe pääle arwati.
Plettenberg wõitis Wene wäe täiesti ära ehk tema sõjalaste hulk küll
mitu korda wähem oli, kui weneaste oma (Sääraniis wahwasti wõit-
les Plettenbergi ratša- ja suurtüki wägi*), kes waenlased kohe põge-
nema läi, nii et need terve sõjalaagri Plettenbergi saagiks jätsid.
Isborski kindlusest mööda minnes, anti ta sellele suurtükidega tuld
ja taheti weel kaugeemalegi edasi tungida, kuid sõjawäes pääsis külge-
hakkaw töbi lahti ning et leedulased, kes Ostrowi all Plettenbergiga
ühinema pidid, ei ilmunud, siis pöörati jällegi Liwimaale tagasi.
Ka toodi kodust sõna järele, et wenealased Liwimaal rüüstawat ning
et Riia komtur nende vastu sõdides surma on saanud. Plettenbergi
wäest suri palju haiguse kätte ära ja ta pidi ise Wiljandis töö-
woodis lamama.

22. Plettenbergi wõit Wene rüüstajate üle; ordo lõpp.

Selsamal aastal 1 now. tungisid Wene wäed uuesti üle piiri
Liwimaale, sest nad olid kuulda saanud, et Plettenbergi sõjawägi laiali
läinud. Rüüstajate weneaste ja tatarlaste hulka arwati ligi 100,000
olewat. Terve maa rüüstati nüüd paljaks, Helmes puutusid 300
Tartu piiskopi sulast nendega kokku ja leidsid kohe surma. Wenemaale
tagasi minnes wiidi 40,000 wangi ja hulk riisutud warandust ühes.
Küll oli Plettenberg wäge kogunud ja waenlasele Paide juurde järele
tõtanud, kuid wenealased ei hakanud sõdima, waid katsusid aga et üle
piiri omale maale said. Plettenbergi jõud oli ka tagaajamiseis wäike,
wis osalt sellest tuli, et ordo ülemmarschall ja Goldingeni komtur
ordomeistrile vastu panid ja waenlast taga ajada ei tahtnud. Wene-
laste laastamisekäigul olid kümmed tuhanded inimesed maal surma
leidnud ja palju elukohte tuhahunikuks tehtud.

Kuid siiski kogus ordomeister weel jõudu ja läks 2000 ratša-
mehe ning hulga talupoegadega Kirumpää lošfist Pihtwa alla ja
hakkas linna piirama. Ka nüüd wotas ta asjata leedulastelt abi, kes

*) Suurtükisid tarwitati esimest korda Prantsuse-Inglise sõjas 1340—1346,
kus paugutusjed suuremat kohutust on sünnitanud, kui kaela paisatawad raudpommid.

tingimata tulla lubanud. Warsti ligines aga suur wenelaste ja tatarlaste wägi Bihkwaale appi, mispääle Plettenberg oma wäikese wäega linna piiramise järele jättis ja waenlase wastu tõttas. 13 sept. 1502 puutusid waenulised wäed Smolina järwe ääres, Bihkwa ligidal, teineteisega kokku ja lahing algas. Wäike Plettenbergi wägi piirati peagi arwurikka Wene wäe poolt ümber. Ordomeister ajus ise ratsawäe etteotsa ja tungis kolm korda waenlaste ridadest läbi jalawäele abits, kes juba kahtlema löid. Meh'ne ratsawäe pääletungimine kohutas suure Wene wäe ära, kes nüüd peagi põgenema hakkasid. Tükk maad aeti wenelasi ratsanikkude poolt taga, aga siis pöörati wäsimuse pärast jalawäe juurde tagasi. Ordomeister oli täiesti wõitnud, mille tagajärjel wenelased 1503. aastal kuue aasta pääle rahu tegid ja mis hiljemini kuni 1553. aastani pikendati. Ka lasti Wenemaale wangi wiidud Liwimaa elanikud kodumaale ja alles 55 aasta pärast sõidid wenelased jällegi Liwimaaga.

Kuid siiski tõi Nowgorodi Hansa kaubandusele kinnipanek Läänemeremaale palju kahju. Riia, Tallinna, Narwa ja Tartu kauplemine hakkas tagurpida käima ja nende linnade õitsejaeg oli mööda. Wenelased töid nüüd teist teed omale maale kaupa sisse ja ordol ei olnud enam niipalju jõudu, et ta wäewõimuga wana kaubateed awada oleks suutnud. Ka mõjus see asjaolu palju kaasa, et Beisimaa ordu 1525 otsa lõppes ja ilmalikult hertsogiriigiks sai. Wiimane kõrgemeister, Brandenburgi maakrahw Albrecht, müüis õigused, mis tal weel Harju-Wirumaa üle olid, 24,000 kuldna eest Plettenbergile ära ja 1525 wandus see rüütelkond Wolter von Plettenbergile trundust. Plettenbergi kuulsus ulatas ka wäljamaale ja ta ülendati keiser Karl V. poolt würstiks. Kui ta wanaks ja nõrgaks jäi, nimetas ta 1533 ordo marschalli Hermann Brüggenni oma abiliseks, kes kuni tema surmani suuremaid ordo asju diendas. Wolter von Plettenberg suri Wõnnu kiriku altari ees, kus ta jumalateenistust päält kuulas, 1535 a. ära. Liwimaa ordo kestis waewast wiisi weel 25 aastat edasi. Augusti kuu lõpul 1559 oli ordoga lugu nõnda kangel, et ordomeister Kettler end Poola kuninga ülemwalitsuse alla heitis. Tingimiseks tehti, et ordo Liwimaad hiljem tagasi osta wõib. Kuningas Sigismund II. lubas Läänemeremaid wenelaste eest kaitseda ja töötas rahwast mitte rõhuda. Kui aga 1560 suur wenelaste sõjawägi*) juuli kuul Walga lähedal Ermesi (Härgmäe) juures laagris oli, tungis ordo sõjawägi marschall v. Belli juhatusel nendele kallale. See oli õnnetu tegu, wenelased wõitsid täiesti ja ordo sõjawäele tehti wiimseini ots pääle. Wenelaste kätte langesid wangi ordomarschall,

*) Iwan Hirnus (IV.) saatis oma suure sõjawäe würst Schuiski juhatusel Liwimaale, kes siin pääle muu ka Tartu linna 1558 ära wõitis ja wiimase piiskopi Hermann III. Moskwa wangi wiis.

10 ülemat ja 120 ordowenda, keda Moskwa saadeti ja kus maršall Phillipp Schall von Bell ära hukati. Pääle selle piirati Wiljandi kindlus, just parajasti kui Pärnus maa kaitsmise üle wiimast nõuu peeti, ümber. Wiljandi ümberpiiramist kuuldes lahkusid nõuupidajad wõimumehed, ordomeister Kettler, ta abi Christoph, hertsog Wagnus, kes sel aastal Saare- ja Kuuramaa oma walitsufe alla oli wõtnud, ja teised koost ära, ja igaüks katsus aga oma elu päästa. Neljanädalise piiramise järele langes Wiljandi loss 26. augustil, kuna linn enne wiie majani maha oli põletatud, ja lossis elutsen wana hall endine ordomeister Fürstenberg, kes ta lossi kaitses, ja ta seltsimehed wõeti wangi. Nende kaotuste järele oli ordo jõud 1561 täiesti otsas ja tegewus lõppenud.

23. Wiimane eestlaste wastupanek 1560. Mitmed walitsejad meie kodumaal.

Ordo oli nende löökide järele täiesti wõimetu, Wene sõjawäesalgad ujutasid terve maa Wõnnust kuni Soomelaheni üle ja wastuhakkajaid ei olnud enam kuskilgi. Tartus üksi oli 10,000 inimest nälja, külma ja waenlaste kuulide all surma saanud ja hulk warandust ning 552 suurtükki langes wenelaste saagiks. Hulk ordo kindlusi: Laiuse, Rõngu, Põltsamaa, Rakwere, Tolse ja Kawilda, langesid ilma wõitlemata waenlase kätte. Kolmes salgas olid wenelased meie maad rüüstanud ja kuni Riianigi tunginud. Kuskil pool ei olnud enam wastupanejaid. Ordomeister Kettler ei teinud asjast wäljagi ja pääletungijad riisusid kaitseta päriselanikke ilma mingi takistujeta. Müüdarwad eestlased ka paraja aja kätte tulnud olewat, kus nad sakslastele kätte tasuda saawad. Gestimaa talupojad kogusid end salkadesse, põletasid mõisad, mis weel alles olid, maha, tapsid mõne mõisniku, kes kätte langes ja ähwardasid kõigile kätte maksta. Kuningaks waliti keegi sepp keda wanriga weeti, mille kõrwal 12 kannupoissi jooksid ja kus ees ratsanik torupilli puhus. Tallinna linnale pakuti rahu, kuid raekohus andis nõuu waenulist ettewõtet katki jätta. Eestlased piirasid aga Kolowere lossi ümber, kuhu palju mõisnikke oma perekondadega warjule olid põgenenud. Keegi Christof Münchhausen kogus aga Saksa sõjawäe kottu ja sundis isegi Sihula ümbruse eestlased oma wendade wastu wõitlusele minema. Kolowere alla jõudes wõideti piirajad eestlased kohe ära, kus juures neid 70 meest surma sai, kuna aga nende „kuningas“ wangi langes ja pärast ratta pääl neljaks lõhki kisti. Teisi wangilangenuid piimati ja hukati Koloweres ja Tallinna wärawate ees hirmsasti. **Nõnda lõppes wiimane eestlaste wastupanemine 1560.**

Wene wäesalgad rüüstasid waheajal maad ifka edasi. Ordo poolt ei olnud enam mingit toetust loota, sellepärast andsid Tallinna

Linn, Haru-, Wiru- ja Järvamaa rüütelkonnad end 4. juunil 1561 Rootsi kuninga Erich XIV. walitsuse alla. Selsamal päewal wandusid Gestimaa mõisnikud ja paar päewa hiljem Tallinna linn Rootsi kuningale trundust. Wenemaa tegi Erikuga kahe aasta pääle rahu ja Poolamaa katsus Rootsiiga sõbrustada, et seda kergemini Liwimaad oma walitsuse alla heita. Kettler, pääpiiskopp, ega Liwimaa seisused ei suutnud suuremat wastu panna, sest maa oligi juba pandiks antud losside läbi Poola kuninga Sigismundi wõimuse all. Septembril kuul 1561 tuli Poola kuninga Sigismundi wolinik würst Radziwil Riiga, et siin täielikku Poolamaale allabeitmist nõuda. Kettler ja pääpiiskopp olid juba ennem nõuus, nii et selle asjaga peagi toime saadi. Maale lubati endised õigused alles ja ewangeliumi usk, mis hiljuti suuremale hulgale armjaks oli saanud, puutumata jätta. Riia pidi siis Saksa walitsus, Saksa keel ja uus Saksa usk, Liwimaal püranduseks jääma ja jäi seda ka edespidigi. Oktobri kuul 1561 tuli Sigismund II. August Wilna linna, kus Kettler, pääpiiskopp ja Liwimaa seisused talle trundust wandusid. Ka kuningas wandus siin et ta kõiki lubamisi, mis Radziwil juba lubanud, Liwimaa wastu peab. Ta nimetas würst Radziwilli oma asemikuks, kes tema asemel siin riigiasju ajama pidi. Kui Radziwil järgmisel aastal 1562 Riiga tuli, siis wandusid rüütliid, ja linnade ajemikud, pääle Riia linna asemiku, Poolamaale trundust. 5. märtsil andis Kettler Riia ordoloskisi oma ordomantli, ordo risti, ordo õigused ja lossi kui ka linna wõimed würst Radziwili kätte. See oli Saksa ordo wormilist lõpetamine. Riia linn wandus aga alles 1582 Poola kuninga Stephan Bathorile trundust, waheaega aga 1562 — 82 a. nimetatakse Riia linna wabaduseajaks. Kui Riia pääpiiskopp Wilhelm 1563 suri, siis jäi ka see koht tühjaks ja kuningas Sigismund lõpetas pääpiiskopi walitsuse ameti 1566 täiesti ära. Nüüd seisid eestlased mitme walitseja all. Wene tsaar Joan IV. walitses endiseid Tartu piiskopi maid ja Narwa linna ümbrust, Holsteini hertsog Wagnus Saare- ja Läänemaad, Rootsi kuningas Erich Harju-, Wiru-, ja Järvamaad ja Poola kuningas Sigismund II. August Liwimaad.

24. Uusust Maarjamaal.

Uute walitsejate all lagunes ka uus usk „alamate“ seas laiali, kuni osa rüütliid ja ülemaid seda juba ordo walitsuse lõpul omaks olid wõtnud. Uus Lutheri usk jõudis 16. aastasaja esimesel poolel kõige esiteks Andreas Knöpfeni läbi Riia linna, kes jääl uut usutunnistust kuulutama hakkas. Et Riia pääpiiskopp asia mitte wäga tõsihiks ei pidanud, leidis ewangeliumi usk takistamatalt teed. 1522 oli Knöpfenil juba niipalju poolehoidjaid, et ta katoliku pappidega

Peetri kirikus awalikult usu üle waidlema hakkas. Veel seltsamal aastal nimetati Knöpten koguduse soovil ordomeistri Plettenbergi loaga Peetri kiriku õpetajaks. Siin töötas ta kui esimene Lutheri usu õpetaja kuni oma surmani 1539.

Paljud Riia kodanikud olid uuest usust waimustatud ja nõudsid, et pääpiiskopp selle õpetuse wäljalaotamise juures abiks oleks. Teadagi, et wana kirik oma senini kuulutatud õpetusest taganeda ei tahtnud, sest see käis mitmes tiikis tema dogmade vastu, mispärast siis ka Wolmari maapäew Tartu piiskopi nõudmise pääle Lutheri õpetust ketseri õpetuseks tunnistas. Seda kiiremalt wõttis aga uus õpetus maad ja katoliku kirikust ei olnud segaduste pärast, mis Liwimaal alataja walitšesid, ka suuremat wastupandjat. Veel seltsamal aastal tuli teine Lutheri usu õpetaja, Sylvester Tegetmeier, Riiga ja seati Sakobi kiriku õpetajaks. Tema jutluste järeldustel läksid osa inimesi nii pööraseks, et nad katoliku kirikutesse tormasid, jääl pühad pildid ja kujud purustasid, wäärtasjad ära röõwisid ja haua kiwid puruks pekfid. Küll läitafid katoliklased keisri Karl V. juurde Wiini saadikuid abi otsima, aga et mitmed Liwimaa rüüklid ja Riia komtur Herman Hoyte uue usu poole hoidsid, siis ei olnud sellel mingit järeldust. Ordomeister Plettenberg, kes uue usu laialilaotamist senini rahulikult päält oli waatanud, tahtis kirikute rüüstamiste järele katoliku waimulikuledele abiks olla, aga linna kirjutaja Johan Lohmüller, kes Lutheri usuline oli, suutis ta pääle nii palju mõjuda, et ta usu tülidega tegemist ei teinud. Ordomeister kirjutas Lutherusele kirjagi, kus ta soowi awaldas, et usupuhastaja Liwimaa rahwale oma õpetust ligemalt teletaks. Lutherus wastas siis ka Riia, Tallinna ja Tartu kodanikkudele ja manitses ja noomis neid ligemise armastusele.

Plettenberg ega rüüklid ei hoidnud uue ega wana usu poole, sest neil oli nagu eelmises päättikis jutustafime, ihegi küllalt tõffist „mõõgatööd“, nii et nad sarnased asjad waimulikulede diendada jätsid. Plettenberg nägi uuest õpetusest ainult seda, et see tema senistele wastaliskitele, pääpiiskopile ja piiskoppidele otja ähwardas tuua. Sellejama mõttega wõtsid ka hiljem hull mõisnikka ja ordoliikmeid Lutheri usu vastu. — Riiaft laienes usupuhastamine Tallinna- ja Saaremaale. Tallinnas heitsid katoliku preestrid ja ka linna elanikud Lutheruse usku, ja uut usku kuulutati suure waimustusega, nii et Harju- ja Wirumaaigi usu liikumine ja mäs tõusis, mida Plettenberg 1525 sõjariistadega rahustama pidi.

Tartus kuulutas uut usku kasutasepp Melchior Hoffmann 1524 misjärele linnas suur usuline liikumine tõusis. Piiskopi alamate poolt taheti Hoffmann'i wangi wõtta, selle pääle tekkis aga wulitšatel awalik wõitlus, kus juures tahelja inimest surma said. Tartu kodanikud kutsusid Tallinna sõjamehi abiks ja piiskopi loss wõeti ära. Hoffmann

pidi segaduste pärast Tartust lahkuma, kuna tema asemele Riiaft Tegetmeier kutsuti, kes siin oma jutlustega rahvast rahustas. Saaremaal sai aga lutheriusi ilma võitluseta walitsema, sest et selleaegne piiskopp Johan Kiewel uue usu poole hoidis ja Lääne- ja Saaremaal ewangeliumiusu õpetajad ametisse seadis. Liwimaa ülemad seisused ei hoolinud, nagu ülemal nimetajime, ka usust midagi ja kui Plettenberg 1525 Riia linnale, kes end usu uuenduse pärast piiskopist lahti löi, kõik wanad eesdignused kinnitas ja uut usku pidada lubas, siis sündis see ainult politika pärast, et riiglased end uue Preisi hertsogi Albrechti alla heita töotafid. Ruhja-Wolmari maapäewal 1526 awaldati soowi, et Cesti, Liwi, ja Kuuramaa end ühiseks ilmalitaks walituskonnaks muudaks, nagu seda Preisi ordoge sündinud on. Plettenberg ei olnud aga sellega nõuus, waid ta tahtis surmani katoliku usu poole hoida ja ordomeistriks jääda.

Selle maapäewa ajal tuli kasukaspepp Hoffmann uuesti Tartu ja hakkas siin rahvast jutlustega üles kihutama, kes peagi riikstades doomkirikusse ja katoliku waimulikude majadesse tungis. Ka jutlustas ta õpetatud õpelajate wastu ja arwas, et ainult tema sarnased ewangeliumi kuulutada wõisid. Hoffmann pidi aga pea Liwimaalt lahkuma, elas lühikest aega Tallinnas, reisib siis Saksamaale, kus ta wangi sattus ja Strassburgi wangikojas suri. Uus usk, mis Piibli sõna järele kui „sinepi iwa“ wäiksest mulda istutati, laiendas, nagu ülemal nägime, warsti omad harud Baltimaade üle laiali. Rõige wähem pinda leidis ta egiotsja küll Kuuramaal. Ka ei olnud usuwabadus weel maksen ja katoliku piiskopid ja waimulikud tegid omalt poolt kõik mis wõisid, et aga oma wõimu alal hoida. Kui aga keiser Karl V. Saksi hertsogi Morizi kätte wangi sattus, lubas ta 31. juulil 1552 Passaus lutheriusulistele usuwabadust, mis pääle ka Liwimaa seisused Pärnus otsufeks tegid, et igakuks, olgu ta mis seisusest tahes, oma usku ilma tagatiusamata ja segamata pidada wõib. 17. jaan. 1554 andsid ordomeister, pääpiiskopp ja piiskopid nõudmistele järele ja järgmisel aastal 1555 kinnitas need otsused Augsburgi riigipäew omalt poolt. 1563. a. suri wiimane Riia pääpiiskopp Wilhelm ja ta maa langes Poola walitjuse alla.

25. Poolakad ja wenelased kodumaad rõhumas. Cestimaa saab Rootsi walitjuse alla.

Uued isandad walitjesid nüüd Liwi- ja Cestimaad, uus usk pidi maad ka waimliselt uueks looma, kuid siiski ei lõpe alalised omawahelised tülid, riidlemised ja kisklemised, mis alles siis wäheks waiksid, kui meie maa täiesti Rootsi walitjuse alla sai. Maa elas küllalt rasteid ja kurwe päiwi üle, mis üks kui teine uus isand talle walmistas. Rootslased algasid 1563. aastal hertsog Magnuse ja

poolakate vastu sõda, kes teine teisele liginenud olid. Pärnu, Paide ja Magnuse pärast olew Haapsalu linn langes rootslaste kätte. Nüüd rüüstati Läänemaad hirmsasti ja waestelt talupoegadelt wõeti wiimane wara, mis neil weel hinge taga oli, ära. Wõitlus poolakate ja Magnuse wahel kestis alatafa edasi ja 1576 käis Tallinna kuberner sõjalaewadega Kuresaares jääkseid Magnuse alamaid rüüstamas. 1577 tõrjuti rootslased küll põhjapoolle tagasi, kuid waenutuli ei lõppenud siiski ära. Poolakad rüüstasid omalt poolt Läänemaad, kus ta Rootsi sõjawägi nende poolt raskesti lüüa sai. Rootsi kuningas Johan III., kes Poola kuninga tütre kosis, tahtis poolakatega rahus läbi saada, kuid Wene tsaar Joani IV. oli samast printsessi kosida tahtnud, mispärast ta nüüd ägedaks Rootsi wastajeks sai. Wene vägi tungis rüüstades Läänemaale ja nende poolt sõdisid endised ordoametnikud — Siwimaa mõisajulased ja teised farnased wabad isikud, keda hertsog Magnus wenelaste poole oli meelitanud. Hertfog Magnus tahtis end Wene tsaari abil Siwimaa kuningaks tõsta, mis tal ka korda läks. Seda nõuu andsid talle Wene poole hoidjad Siwimaa mõisnikud, Johan Taube ja Silert Kruse. 1570. aastal käis Magnus Moskwas, kus teda tsaar lahkesti vastu wõttis, oma onutütrega kihlas ja teda Siwimaa kuningaks tõstis. Magnus pidi selle eest tsaarile wäikest maksu maksma ja teda Siwimaa ülemwalitsejaks tunnistama. Wene sõjawäe abiga pidi ta terve Siwimaa oma alla heitma ja nii teised saagitahtjad „hääst palast“ ilma jätma.

Kuid Magnuse käes ei tahtnud ükski ettewõte õnnestada. Esiotsa leidis ta küll enesele Siwimaal poolehoidjaid, aga peagi jäid need, kui uue kuninga wõimetust nägid, ära. Põltsamaa loss oli Siwimaa kuninga ajupaigaks, kus ta lühikest aega Wene sõjawäe abil maa walitsejat mängis. Ka käis ta 1570 augusti kuul juure Wene-Saksa wäega Tallinnat piiramas, kust ta aga häbige taganema pidi. Ta kartis juba, et Wene tsaar talle hooletut tegewust tasuma tuleb, kuid see oli Krimmi tatarlasi karistamas ja ei saanud nõnda mahti Siwimaa pääle mõelda. 1572 tuli aga tsaar Joani IV. suure sõjawäega Siwimaale ja hakkas rüüstama, milles Magnus ise omalt poolt ka kaasa aitas. Järgmisel aastal wõideti Paide linn ära, mis palgaks tsaar Magnusele Karksi lossi andis. Et Magnuse esimene pruu ära suri, siis kosis ta selle õe Maria, kellega ta kewadel 1573 Nowgorodis laulatati. Kuid rootslased ei andnud aega Magnusele puhata. Mitmel pool pidi ta wenelastega nende vastu wõitlema. Eht küll 1575 Tallinna ärawõtmise nurja läks, andsid siiski mitmed kindlused ja Pärnu linn end Joani alla, ja aastal 1577 olid wenelased ja Magnus juba jällegi Tallinnat ärawõtmas, kuid nad löödi mõjusalt tagasi. Magnus heitis end nüüd salajalt Poola ülemwalitsuse alla, mis tegu tsaari pahandas, nii et ta hulk Magnuse maid käest ära wõttis ja sellele aimult Põltsamaa, Karksi

ja Helme lossid wäheste maaga jättis. Selsamal aastal tungis khaar Joan üle piiri Liiwimaale ja laastas siin toledasti. Poolakad ei suutnud eht ei tahtnud maad kaitseada ning elanikkudest ei olnud suu-remat wastuhakkajat. Kõik kindlad kohad langesid wenelaste kätte. Wõnnu loss ei heitnud end mitte waenlaste wõimu alla, waid Heinrich Boismann lastis selle ühes warjuotsiwa linnarahwaga õhtu. Tsaar Jaan wõttis nüüd Magnuse wangi ja wiis ta Tartu, kus ta teda truuduseta oleku eest noomis ja jõuluts 40,000 tukatit karistusets maksa käskis. Kuid Magnus ei olnud enam „maksuwõimuline“ ja ta wiimaneqi pärandus — Põltsamaa loss — langes rootslaste kätte. Salajalt põgenes ta Auuramaale, kus Pilteni ümberkaudsed maad tema pärandusets olid. Ta suri Piltenis 1583 ära ja maad langesid Poola riigi omaks. Saaremaa aga jäi Daani ülemwalitsuse alla.

Kui 1577 Joan IV. ise Liiwimaalt lahkus, siis ei olnud wene-lastel siin enam sõdimises mingit õnne. Riia linn hakkas 1580 Poola kuninga Stephan Bathoriga allahetmise kaupa tegema ja wan-dus 1582 temale truudust. Selle järele katsus Bathori oma Liwi-maa alamaid kaitsta ja nõudis, et wenelased Liiwimaalt täiesti wälja lähkfid. Tsaar Joan ei tahtnud sellega küll leppida, aga et poolakad Liiwimaal wõites edasi tungifid, siis jätsid wenelased kõik oma all olewad maad poolakatele ja tegid Sapoljes Riwerowa-Gorka külas kümne aasta pääle rahu. Paha meelega lahkusid nad siit ära ja Poola sõjawäe ülem Jan Zamoishty wõttis wenelaste all olnud maad oma alla ja sõitis 1582 Tartu linna, mis pea weerand sada aastat wenelaste käes olnud, fiske. Nüüd oli terve Liiwimaa Poola walitsuse all. Ka rootslastega pidid wenelased järg-misel aastal, 10. aug. 1583 Narwa ligidal rahu tegema. Selleks fundis neid osaw Krootsi sõjajuhataja Pontus de la Gardie, kes Waide, Hapsalu, Rakwere, Narwa ja teised kindlad kohad wenelaste käest ära wõttis ja neid igal pool löi. Põjusja rahulepingu järele sai terve Eestimaa ja suur osa Ingrimaaad (Pet. kub.) Krootsi omandusets.

26. Jesuiitlased Liiwimaal.

Selle weerandaja aasta jooksul, mis maa wenelaste sõjakäikude all kannatas, olid peaaegu kõik linnad ja lossid waremeks muutunud, elanikud suuremalt osalt tapetud eht wangi wiidud ja nendestgi põllu-harijatest, kes weel elusse jäänud, ei hoolinud uned maadomanikud põrmugi. Nende majandausliste ja waimliste huwide eest hoolitsemine pidi uute isandate esimene mure olema, iseäranis lubasid Poola ku-ningad maa õigusi kaitsta ja uus usk pidi siin wabalt edenema, nagu seda linnad ka wabalt wastu wõtnud olid. Peagi unustasid Poola älemad oma antud tõotused ja maad hakati poolastama ja katoliku

ustu jälle vastuwõtma fundima. Selleks toodi jesuiitlased Liiwimaale, kellede püham kohus igasuguste lubatud ja lubamata abinõudega katoliku usu laialilaotamine oli. Riisuguse wäewõimu politika ja fundimisega ei suudetud aga suuremat midagi ära teha, sest uus usk oli rahwale (nimelt kodanikkudele) rohkem omane, kui wana ja kui siis Rooma poolt midagi uuendusi ehk parandusi pakuti, siis waadati selle pääle umbusaldusega ja ei wõetud mitte vastu. Kui paawst Gregorius XIII. Julianuse kalendri ajaarwamist parandas ja Stefan Bathori kardinal Raziwili läbi 1582 rahwast uut kalendrit vastu kästis wõtta, siis olid Liiwimaa linnade elanikud täiesti selle vastu, sest uus ajaarwamine segas ka lutherlaste pühapäewad ära. Tartu linnas tarwitati küll uut kalendrit äripäewadel, aga Lutheri õpetajad pidasid ifka pühapäewi wana ehk Julianuse kalendri järele. Kui uue kalendri vastuwõtmise läst Pärnu jõudis, siis kistuti sääl kuninglik käsukiri puruks ja ei tahetud uuest ajaarwamisest midagi teada. Riias tõusid aga kalendri tülid koguni suureks. Rahwas oli selle üle, et temalt Jakobi ja Magdalena kirikud*) ära olid wõetud, kangesti wihane, mida weel jesuiitlaste kollegiumi aputamine suurendas. Kui siis kalendri muutmise käst Riiga tuli, arwati seda uueks katoliku usu pääle fundimise wiguriks ja pandi kuninga käsule kõwasti vastu. Sääranis terawats läts tüli jõulu eel 1584, mida uue kalendri järele pühitseda taheti. Kui jesuiitlased uue kalendri järele kirikutes jõulufid pühitsesid, tungisid inimesed kirikutesse ja hakkasid jesuiitlasti kiwidega loopima. Tüli töotas dieti tõstetks minna, mis aga linnanõunikud waigistada katsusid. Täielik kalendri tüli lõppes alles 1589, kui „mässu“ eestwõtjad Giesse ja Brinken ära hukati, kuid uus kalender ei suutnud Liiwimaal siiski sisse juurduda ja alles siis kui Saksamaa 1918 a. meie maa okkupeeris, sai meil uus kalender maksma, mis aga juba enamlaste dekreediga sellesama aasta jaanuaril kästus oli.

Jesuiitlaste nõuul ja mõjul hakati katoliku usu hääks plaanilikult töötama. Mutati Wõnnu katoliku piiskoppkond, mille tarwitada Otepää, Prangli, Wolmari, Trikati, Purdneku ja Rodenpoisi lossid anti. Kuningas walis ja seadis ise piiskopid ametisse. Esimeseks Poola katoliku piiskopiks sai Johan Solikowsky, kes wäga lühikest aega Liiwimaal oli. Tema asemele tuli Alexander Wielinsky, kes ka kaugetks ei jäänud. Kolmas piiskop Johannes Patricius ajus juba Wõndu elama, teda nimetatakse esimeseks Liiwimaa Poola piiskopiks. Ametnikkudeks seati kõigel Liiwimaal ainult poolakad, kindlustesse asusid Poola sõjawäed ja maa jagati kolme osasse: Wõnnu, Tartu ja Pärnu praesidiumitondadeks. Mõisad wõeti endistelt omanikkudest

*) Aastal 1582 tuli Bathori piiskoppidega ja ametnikkudega Riiga, ja nõudis et lutheriuslikud mõned kirikud katoliitlastele annaksid, mis pääle linna nõumehed Jakobi ja Magdalena kirikud ära andma pidid.

riigiwalitsuse alla ja kingiti Poola wõimumeestele edasi. Wangilangenuid Saksa mõisnikka ei lastud lahti, sest et sel teel nende mõju vähenemine püüti. Saksa mõisnikud kui ka maa pärisrahwas olid waejuse ja tehjuse fiske langenud ja esimesed rõhusid teiste käest wõimatuseni kõik wälja, mis neil weel saada oli: töõjõu kui ka waranduse. Poola walitsus tahtis Saksa mõisnikka ja kodanikka kangesti wana kiriku sülle tagasi ja kes uuest ajast taganesid, neile anti häid kohtasid, nagu Otto v. Schenking'ile, keda Wõnnu doompraostiks tõsteti ja kes pärast piiskopp Patriciust piiskoppiks sai. Neigi surmamõistetud kurjategijad päästsid usuwahetuse läbi oma elu. Ahwardustega sundis v. Schenking talupoegi katoliku usku wastu wõtma ja õpetajatele walwati kangesti järele, et nad oma koguduste liikmetele usuwahetamist milgi kombel ei keelaks. Ka muudu kuusati Lutheri õpetajaid kangesti taga. Riia linn oli ainukene koht, kus lutheriusulised ja nende waimulikud wabamalt hingata wõisid, sest mõjurikka linna kodanikkudega pidi arweid teistiti peetama, kui kõigiti äraturnatud maa elanikkudega.

Stefan Bathori järeltulijaks, kes 1586 suri, waliti Rootsi kuningana Johan III. poeg, kes Sigismund III. nime all Poola troonile astus ja 1592 a. jaadik ka Rootsi kuningaks sai. See mees oli weel kange katoliiklane kui Stefan Bathori. Rootsis ei kannud ta tegejus aga wilja, nii et sääl mäss tõusis ja Eüdermani hertsog Karl 1595 Rootsimaa walitsejaks sai. Sigismund tahtis Rootsimaad sõjateel tagasi saada, kuid kaotas 1600. a. lahingu. Karl tuli siis sõjawäega Liwimaale, kus teda kui päästjat terwitati ja maakond maakonna järele langes nüüd rootslaste kätte. Kuid nüüd põõris sõjapõnn ja poolakate Tartu sõjawäe ülem Jan Zamoiski wõitis rootslased ära ja sundis neid põhja poole taganema. Wiljandi wõeti 1602. a. tormiga ära, kus wahwa Rootsi komandant Wildeman ise lossi püssirohuga enne õhtu lastis. Ka Paide langes poolakatele tagasi ja Karl pidi 1604 a. rutuga Tallinnast Soomemaale põgenema. Sellepääle hakkasid poolakad maa elanikkudele kangesti kätte tasuma ja kõik keda rootslaste poolehoidjaks loeti, tapeti maha ehk poodi üles. Sõja järele tõndis nälga ja katt üle maa ja wiis neidgi wähesid hauda, kes Poola mõõgast üle olid jäänud.

Sigismund III. tunnistati 1604. aastal Rootsi troonist lahti ja waliti Karl kuningaks, kes Karl IX. nime all kuni 1611 walitses. 1605 a. tuli Karl IX. Dünamünde juures 10,000 mehega randa ja piiras Riia linna ümber. Kuid Riia ei suutnud ta nii kergesti jagu saada, nagu ta arwanud oli. Nüüd tahtis Karl IX. Kirchelmis Poola wäele ootamata kallale tungida, kuid see läks nurja — rootslased kaotasid lahingu ja pidid taganema. Wiimased Rootsi käes olemad kindlused, Pärnu ja Dünamünde, langesid 1609. aastal ja poolakad wõisid nüüd jälle Liwimaal oma tahtmise järele talitada.

27. Gustaw Adolf. Liivimaa jaab Rootsi omaks.

Pääle Karl IX. surma sai ta poeg Gustaw Adolf Rootsi troonile. Temal tuli mitme wälise waenlasega sõbida, kuid igal pool õnnestas see hästi. Kõige päält läks ta Wenemaa vastu sõtta ja Ingrimaa langes 1617 Stolbowa rahu järele rootslastele tagasi. Ka daanlastest sai Gustaw Adolf peagi jagu ja wõis nüüd Liivimaa pääle mõtlema hakata. 1621 ilmusgi Gustaw Adolf 20,000 mehega Dünamünde juures Liivimaa randa, kust ta kohe Riia linna piirama tõttas. Kuuenädalise piiramise järele tehti rootslastele linna wärawad lahti ja 16. sept. 1621 sõitis wõitja ühe osa sõjawäega Riiga sisse, mis pääle kohe Peetri kirikusse jumalateenistusele mindi. Jesuiitlased andsid nüüd ka Jakobi kiriku eneste käest lutheriusulistele ja katsusid aga kuis rahuga Riiaist minema said. Ka Poola ametnikkudele ja teistele Rooma usulistele andis kuningas aramineku luba. Linnale kinnitas ta kõik wanad, Sigismund II. Augusti poolt antud õigused ja andis weel uufigi eesõigusi. Kui linna kodanikud kuningal turul truudust olid wandunud, siis nimetas Adolf riiginõunikut Kruse Riia kuberneriks, jättis 1000 sõjameest linna ja tõttas ise Kuuramaad karistama, kes kui Poola laenuhertsogiriik poolakatele sõdimise juures abiks oli olnud. Sõjatära kostis edasi, sest poolakad ei lastnud wana püha Maarjamaad nii kergesti teise riigi saagiks libiseda. Poolakad tulid pääle selle, kui Wolmari linn rootslaste kätte oli langenud, sõjawäega Liivimaale, kuid Smiltenis löi neid Rootsi feldmarschall Wrangel täiesti, nii et Poola sõjawägi üle Düüna taganema pidi ja Poolamaa kahe aasta pääle rootslastega rahu tegi. Kruse asemele seadis Gustaw Adolf 1622 a. graf de la Gardie Liivi- ja Gestimaa kindral-kuberneriks ja reisis ise Rootsi-maale tagasi. Rahu ajal pääsis Liivimaal kange kott lahti, mis omalt poolt küllalt katsutud maad halastamatalt laastas.

Rahuaja lõpul 1625 tuli Gustaw Adolf ise Riiga, kuna kindral Gustaw Horn Soome sõjameestega Narwa jäi, et Ingrimaa ja Gestimaa sõjameestega ühineda ja siis koos Tartut ära wõtma minna. Kui sõjafõnum Tartu jõudis, palusid küll kodanikud Poola kuningalt abi, kuid see ei saatnud neile sõjawäge, nii et linn oma jõuga vastu panema pidi. Augusti kuu hakatusel 1625 tungis Rootsi sõjawägi Jakob de la Gardie ja Gustaw Horni juhatusel Tartu poole, kuna kuningas ise Kuura- ja Leedumaale läks. Tartu kodanikud pandsid waenlase lähenemisel alewid põlema ja walmistasid end wastupanemisele. Peagi oli Rootsi sõjawägi, mis 4000 jalameest 1100 ratsanikku suur, Tartu linna wärawate ees ja linnale pandi allahetmise nõudmine ette. Linna kaitsejad tahtsid aga wõidelda, mis pääle siis piiramine algas. Warsti purustasid Rootsi suured-

tüfid mitu linna kaitsewalli ära, nii et linn, kus häda suur oli, end 26. aug. 1625 rootslastele alla heitis.

Nüüd tuli Poola walitsusele meie maal peagi lõpp. Kindral Horn mõitis poolakad 1628 Wönnus ja Lemsalus täiesti ära. Kuuramaal ja Leedumaal langevad üks linn teise järele kuninga enese alla. Wallhoffs löödi poolakad 1626 täiesti, kusi sõjakäik edasi Preisi- maale läks. Poolakad ei juttunud enam wastu panna ja tegid 16. sept. 1629 Altmargis Elbingi lähedal rahu, misjärele Liwimaa Rootsi riigi omaks sai. Sellega algas meie kodumaale parem ajajärk, mis ta iganes näinud on. Tsestlased olid nüüd jälle, efiialgu küll ilma Saaremaata, ühe kuninga walitsuse all, kuna neil ennem, nagu eespool nägime, mitu walitsejat korraga oli.

Gustaw Adolfs walitsuse all kosus meie maa rasketest haawadest. Sisemist walitsust korraldati ja isegi rahwa hariduse eest hakati hooft kandma. Lutheri usuga tõusis meie maale ka suurem hariduse loit, kuna see kitiarinnalise katoliku kiriku ajal waewalt pikkase pimeduse ääres ahetas. Algukses ei olnud Liwimaal küll mitte sarnast kiriku ja kooli eest hoolitsejat meest olemas, nagu jeda Kuuramaal esimene hertsog Gotthard Kettler (wiimane Liwi ordomeister) oli, kelle eestwõttel kestkoolisid asutati, uus kiriku seadus muretseti ja Läti keeles eimesed raamatud, katekismus ja lauluraamat (esimene 1586 ja teine 1587 a.) wälja anti.

Poola walitsuse lõpu poolel katsusid jesuiitlased meie maal oma usu kasuks iga abinõuga mõjuda, et Lutheruse usk fiit taganeks. Riias oli neil akademia, kus noorimehi jesuiiti waimus õpetati ja fiis üle maa wälja saadeti — wana kirikut päästma. Aga ka Lutheri usulised ajutasid sääl juba 1591 doomkooli, mis meie maa kohta wäga tähtsaks on saanud. Muidugi katsusid jesuiitlased kõige jõuga näidata, et ka nemad rahwa hariduse eest hoolitsewad ja nii olemat mitmed nendest isegi Gesti keeli raamatuid kirjutanud, mu seas Rooma katekismusse Tartu murrakus, kuhu ka mitmed eestikeelsed laulud nootidega juurde olnud lisatud. Kuid nende töö on jäljeta kaduma läinud. Ewangeliumi usu õpetajatest on Tallinna õpetaja Georg Müller, kes 1600—1608 Püha Waimu kiriku õpetaja oli, esimene, kes Gesti keeles kirjutama on hakanud. Käsiliri, mis ta aga konsistoriumi kätte trükkimiseks andis, on kaduma läinud. Uuemat ajal leiti tema jutlused, mis ta 1600—1607 Tallinnas pidanud ja kirjutanud üles ja trükiti õpetatud Gesti Seltsi kullul 1891 ära. Need jutlused on ainult ülesmärkused, mille järele ta kantslist jutlustas. Nagu jutlustest näha, kannatas Gesti keel wäga palju wõõra mõju all, ometigi saadi sellest paremini aru, kui katoliku usu umbkeelsetest õpetustest ja nii wõideti rahwa südamed aegajalt uue kiriku poole.

28. Geistlasi arwatakse juba inimesteks.

Uga Ewangeliumi kirit ei jäänud mitte üksnes jutluste juurde, waid astus ka alla „rahwa sekka“ ja õpetas neid. Aastal 1600 on Tallinnas Püha Waimu kiriku juures juba Geesti kool. Kooli abil õpetatakse rahwast katekismust, laulmist ja püha kirja tundma. Muudugi asutati ka maal, kus võimalik, rahwakoolisid, sest see oli Lutheruse põhjusemõte koolide kaudu rahwale puhast ewangeliumi õpetada, mis läbi ühtlasi ka lugemine ja kirjutamine rutem rahwa hulka seka teed leidis ja nii praeguste ewangeliumi usuliste maade suurema hariduse põhjapanejaks oli. Riigid, kus katoliku usk walitsema jäi, ei jõudnud haridusekäigus mitte nii ruttu edasi, kui Lutheri usulised riigid, nagu meie jeda Põhja-Saksamaast, Daani-, Rootsi-, Norra ja Soomemaast üli selgesti näha mõime. Ka Liiwimaal asutati jelsamal ajal esimesi Lutheri usu koolisid, Riias, nagu juba nimetatakse 1591, aga ka Tartus oli kool Jaani kiriku õpetaja Bartholomäus Gilde juhatusel. Ka siin on kiriku laulud juba 1600 aasta ümber Geesti keelses tõlkes tarwitamisel olnud, niisamuti õpetati wist ka katekismust ja Piibli lugu eestlastele ema keeles. Õpetaja Gilde pidi küll jesuiitlaste wiha eest Tartust lahkuma, aga kütwatud seeme kandis siiski wilja; ewangeliumi usk ei läinud rahwa käest mitte enam kaduma, ja ühtlasi jäi ka wäikene hariduse tulukere loitma.

Kui meie maa täiesti poolakatest ja seega ka katoliklaste üliwõimust lahti sai, hakkas haridus suuremal mõõdul ka alama rahwa sekka laiali lagunema. Gustaw Adolf oli meie maa wiletsat seisukorda oma filmaga näinud ja kui õige riigiisa hakkas ta kohe abi ja parandust nõutama. Kõige päält korraldati kirikut, millel kindlat korda ega walitsust ei olnud. Juba enne kui poolakatega weel rahu oli tektud, aastal 1622, nimetas kuningas Riia Peetri kiriku õpetaja Herman Samsoni Liiwimaa superdendiks, kes oma ameti kohane mees oli. Samson seadis endised kihelkonnad korda ja asutas uusi. Ameerikisidel katsus ta kirikuid, et koguduse elu tundma õppida ja õpetajatele nõu anda. Ka hakkas Samson õpetajate sinodisid ehk koosolekuid pidama.

Tallinnamaal hakkas kuninga Adolphi käsul piiskopp Johannes Rudbeck kirikuid ja kogudusi katsuma ja korraldama. Muudugi oli alguses asi raske, sest et koguduste elu väga palju soowida jättis, kirikud ja koolid tihti koguni maha lõhutud, ja rahwa waimuelu wilets oli. Piiskopp Rudbeck hakkab ka talupoegade eest seisma ja käseb nende wastu armuta olekut maha jätta. Ta käseb talurahwa lapssi kooli saata, mis läbi neid kõlblusele, kiriku ja riigiteenistusele kaswatakse. Nii siis näeme, et juba Rootsi walitsuse algusel rahwa hää käekäigu ja hariduse eest hoolitsema hakati.

Küll ei teata selgesti tõendada, kuidas alguses rahwakoolidega

lugu oli ja kui kaugele selles Adolphi ajal jõuti, aga kindel on siiski, et kuningas rahwa haridust soowis ja selleks kõigi tegi, et tema uued alamad hariduses niisamuti edeneksid, kui Rootsimaal. Tartusse, Tallinnasse ja Riiga asutas ta 1630 ja 1631 gümnaasiumid ning kästis mõni kuu enne oma surma (30. juunil 1632) ühes kirjas Tartu gümnaasiumi ülikooliks muuta. Ülemaid kohtuid asutas ta Tartu, Riiga, Wõndu ja Pärnu. Paremad ja ajakohalisemad seadused anti wälja, et selle najal wiletsat talupoja elu parandada ja neid mõisnikkude poolt üseltigse wäljakurnamise eest hoida. Muidugi jäi amatel weel paljugi soowida ja tahta ning paljudgi seadused jäid wähest paberile seisma, sest et mõisnikud ju süle ja seljaga paranduste wastu sõdisid ja oma wanu õigusi ja eesõigusi kinni kalsusid pidada. Onetigi on eestlane Rootsi walitjuse ajal wiist kõige rohkem ennast inimese tundnud olema, sest weel tänapäew kõneldatakse — wanaast hääst Rootsi ajast.

29. Meie maa Rootsi ajal.

Wanal hääst Rootsi ajal nägi meie maa wõrdlemisi wähem häda kui enne. Rahu, mis 1629 Altmargis kuu aasta pääle tehti, pikendati 1635 kahekümnekuue aasta pääle edasi ja Poola sõjawägi, kes uuesti Liwimaale oli tunginud, kutsuti seljamaal aastal tagasi. Kuninganna Kristiina ajal sunniti Daanimaad Brönssebro rahulepingus 1645 ta Saaremaad käest ära andma ja nüüd olid kõik eestlased ühe perimehe all. Poola kuningas Wladislaw IV. oli küll Saaremaa ühenduse wastu ja ta kuulutas, et saar talle Daanimaa poolt pandiks on antud. Ta saaditud tulid Saaremaale ja nõudsid maawalitjelt, et see saare Poola kuni ülemwalitjuse alla annaks. Aga seegi katse oli asjata — Saaremaa wõeti ikkagi Rootsi walitjuse alla.

Kuid Wladislawi IV. järeltuleja Johan Kasimir tahtis Rootsi trooni Karl X. käest ära kiskuda, misläbi sõjatuli jällegi Liwimaale kanti. Karl X. surmo järele tehti aga 1660 Rootsi ja Poola wahel täielik rahu, mis järele Poolamaa Rootsi ega meie maad enesele ei nõudnud. Rootsimaa andis osa Kuuramaad ja Poola-Liwimaa Düna-burgi, Marienhauseri, Rositteni, Lugen ja Marienhauseri poolakatele tagasi ja lubas katoliklastel Liwimaal wabalt oma usku pidada.

Aga ta ida poolt pääsis waenuranker weerema. Wene ksaari Aleksei Mihailowitschi sõjawäed tungisid 1656 Gesti- ja Liwimaale. Tsaar ise ligines oma sõjawägedega Düna kaldaid mööda Riia linnale ja hakkas seda piirama. Linna lasti suurütkkidega, kuid ometi ei suudetud seda ära wõtta. Kokenhusen sattus aga Wene wäe kätte, kust würst Trubetskoi Tartut piirama tuli. Wähemad Wene wäesalgad tungisid aga üle Narowa jõe ja rüüstasid Wiru- ja Järwamaad. Trubetskoi ligines 40,000 mehega Tartule, keda ainult 200 Rootsi

soldatit, 200 kodanikku ja 100 ratsameest kaitsefid. Pääle selle olid linna kindlused nii suure pääletungimise vastu liiga nõrgad. Waljašpool ei saadud abi anda, sest wenelased löid abiwäed tagasi. Linnas lõppis ka püüsirohi otsa, misläbi linna komandant Lars Flemming sunnitud oli 12. oktoobil 1656 linna wenelaste kätte andma. Need, kes kaitsemäest weel elusse olid jäänud, lasti wabalt Tallinna minna. Müüd wandusid kodanikud kui ka linna ümbruses elawad Eesti põllumehed tsaarile truudusewannet. Wenelased tegid Poolamaaga Rootsi vastu lepingu, misjärele Rootsi seisuford kaunis raskest läks. Ometi juhtis järgmisel aastal 18. juunil 1657 wäike Rootsi sõjawägi Friedrich von Löweni juhatusel Walga ligidal 10,000 mehe suurust Sheremetjewi juhatusel olewat Wene sõjawäge lüüa, kus ka Sheremetjew haawatult wangi sattus ja mõne päewa pärast Wolmaris suri. Sellel sama aasta augustikuul lõi Magnus de la Gardie Wene wäge Pärnu all ja tungis oma sõjawäega Wenemaale. Suured Wene wäed sundisid teda aga peagi Tallinnani taganema. Wenelased laastasid oma sõjawägedega Wirumaad, põletasid mitmed kirikud maha ja pöörasid siis jälle Narwa laudu Wenemaale tagasi. Ka Pihtwa poolt käis suur Wene sõjawägi Liwimaad rüüstamas, kuid kats, mis siin isegi maad laastas, sundis rüüstajaid tagasi pöörama. Ka poolakad tulid oma wäesalkadega Gonisewskij juhatusel Liwimaale ja wõtsid Wolmari linna ära. Linna kodanikud ja maakonna mõisnikud sunniti Poola kuningale, Johan Kasimirile, truudust wanduma ja poolakad tungisid siis Pärnu linna alla, kus aga nende jõud raugema pidi. Kats mäsjas maal nii kurjasti, et kõik kohad furnuhajuga täidetud olid ja taludes enam terweid töötajaid inimesi ei leitud, mispärast siis ka loomad oma pääd ümber uitasid ja wili põldubelt koristamata jäi. Wenelaste üle sai Rootsi sõjawäe ülem Jamburi all wõidu ja löi neid mõneks ajaks tagasi. 20. detsembril 1658 tehti wenelastega kolme aasta pääle rahu, mis järele Tartu linn wenelaste kätte jäi. Järgmisel aastal 1659 katsuti Pitkilla ligidal Akre Pühaste külas kindlamalt wenelastega läbi rääkida, aga et wenelased wõidetuid kohte Liwimaale tagasi ei tahtnud anda ja päälegi weel Ingrimaad omale nõudsid, kestis rahutegemine lüüa aega. Poolakad aga piirasid Gonisewskij juhatusel Riia linna ja nad ilmusid uuesti Pärnugi alla. 25. januaril 1658 tungisid leedulased kuni Põltsamaani ja wõtsid losji ära. Poolakad, kes Toreida poole ilmusid, pidid küll rootslaste eest taganema, kuid wahetewahel pääsesid nad ometegi siin ja jääl wõimule ja tegid mõndagi kurja. Nad pistisid ka Helme losji põlema ja rüüstasid maad mööda ümber. Wenelastega juudeti aga 21. juunil 1661 Kärde mõisas, Eesti- ja Liwimaa piiril, endiste Stolbowa rakutinjimiste naial kokku leppida, mis järele Eesti- ja Liwimaa niisamuti endist wiisi rootslastele jäi ja pääle selle pidi wenelased Ingrimaa (Peterburi kubermangu) ja Keskholmi kindluse Soomemaale tagasi and-

ma. Wenelased tungiti nii Väanemere äärest täiesti eemale, kuhu alles Peeter Suur Wenemaale „akna raius“. Kõik sõjariistad ja sõjamoona pidid wenelased kindlustesse jätma ja nii tühja kättega oma kodumaale kolima. Siis sai ka Tartu jälle Rootsi walitsuse alla ja alles nüüd algas pikem kosutaw rahuaeg turnatud Gestimaale, mis 40 aastat kestis.

30. Mõisnikud ja talupojad Rootsi ajal.

Kui Karl XI. Karl X. surma järele Rootsi troonile sai, oli ta veel alaealine ja riigiasju hakkas „eestkostjate walitus“ ajama. Eestkostjad segasid end ettewaatamatalt Ludwig XIV. sõdade sekka, milles rootslaste käsi halvasti käis. Kui aga Karl XI. 1672 täiealises saamisel walitsuse enese kätte wõttis, hakkas ta riigi siseti asju korraldama, mida libedasti tarwis oli, sest suurte sõdade järele oli riigikassa tühjaks saanud. Kassa täitmiseks hakkas ta mõisnikkude maid ja mõisaid, mis need otnud ehk kingituseks saanud olid, ära wõtma ja laenumõisateks muutma. Siotja töötas ta Liwimaa mõisnikkude saadikutele, kes 1678 Stokholmis käisid, et sarnast mõisate ärawõtmist nagu Rootsis, Liwi- ja Gestimaal mitte ei tule, kuid 1680 a. riigipäew tegi otsuseks siin niisamuti talitada, kui Rootsisgi. Liwimaaal taheti kroonumanduseks nimelt neid mõisaid wõtta, mis ordo ajal pääpiiskopi, piiskoppide ordo ja ordomeistrite käes seisnud olid. Kui kroonumõisad müüdud ehk pandiks pandud olid, siis lunastati mõis wälja, ilma et paranduste eest mingit tasu antud oleks. Mõisad aga, mis ordo ajal täiesti mõisnikkude omad olid, ei käinud ärawõtmise määruste alla. Gestimaal wõeti need mõisad kroonu alla tagasi, mis ennem juba kroonumaaks tunnistatud olid. Kõik puittlesid mõisnikud wastu ja kuningas pehmendas paaril korral määrusi, kuid lõplikult langes siiski Liwimaaal kõigest haritud maast 5% kroonu omaks. Ka Tallinnamaal, nimelt Järwa- ja Läänemaal, läks ligi 3000 adramaad kroonu kätte tagasi. Ara wõetud maa anti endiste omanikkudele Liwi- kui Gestimaal kolmandiku mõrra renti alandades rendile tagasi ja kingiti wõlgu jäänud maksujagi.

Et mõisnikud nende omanduse kärpimisega mitte rahule ei wõinud jääda, wõime ifegi mõista. Tõi ju maade tagasiwõtmise Rootsi kroonule aastas 534,000 hõbetaalrit tulu, mis mõisnikkude käes veel palju rohkem kasu oleks kannud. Mõisnikud tõstiwad nüüd lausa nurinat, olgugi et palju mõisaid rahutumatel aegadel seadusewastasel wiisil mõisnikkude omaks saanud olid. Kuningas nõudis nurijajatelt, et nad oma õiguste seletamiseks saadikuid Stokholmi saadaksid, kelledeks siis maapäewa poolt Johan Reinhold Palkul ja maenõunik von Budberg waliti. Neile anti mõisnikkude poolt käsi maa

õiguste eest seista ja kindlasti walitsuse nõndmistele vastu panna. Saaditud kuulsid Stokholmis, et pääle maa weel Sigismund II. Augusti poolt antud mõisnikkude eesõigused, mis Oliva rahul, uuesti kinnitati, jätaesti ära kaotaks. Teadagi, et saaditud „rõhutud meeleolus“ koju tulid, mis järele maapäew 1692 Karl XI. kahtujekirja jaatis, kus kuningale maa (see on mõisnikkude) häda elawalt filmade eite maaliti ja „ränka rõhumist“ kergitada paluti.

Kuningale ei meeldinud Siwimaa mõisnikkude nurin ja kaebtus põrmugi ja järgmisel aastal nõuti kuningliku käsukirja põhjal kaebajaid Stokholmi wastust andma. Nii sõisid siis kaebajate eestwõtjad Johan Reinhold Patkul, maamaršchal Johan Albrecht von Wengeden ja maandunikud von Vietinghoff ja von Budberg, Stokholmi wastust andma. Siin asutati kuninga käsu pääle komisjon, kus rüütlite kaebtuseasi läbi harutati ja saäl selgus, et Siwimaa mõisnikud walitsuse wastu wäga esinud on, mis pääle kõik neli saadikut jurma mõisteti. Vietinghoffile, Wengedenile ja Budbergile anti armu ja nad pidid kuus aastat Markstrandi kindluses finni olema, lasti aga juba kolme aasta päcast 1697, lahti. Patkul põgenes aga Stokholmist ära ja läks wäljamaale, kust ta Rootsi walitsule igatpidi kahju saata püüdis.

Siwimaa mõisnikkude ijeseisew korraldus kaotati nüüd kuninga poolt ära. Edepidised maapäewa nõupidamised ja otjustamised seati kindralkubeneri otskohese walwuse alla. Ka kiriku walitsuses pani uwendused maksma: Kõik mõisnikusooft ilmalikud liikmed jäid nüüd ülenkonistoriumist ära ja kiriklik õigus seati niisama suguseks, nagu see Rootsis maksmas oli.

Mõisnikkude omanduse riigi külge wõtmine tõi ühe jao maa pärisrahwale mitmeti kasu, nimelt peremeestele. Nagu juba nimetasime, anti kõik kroonu maad, mõisad kui ka wallad tollu ühestkoos endistele omanikkudele kindlaks määratud maksu järele rendile. Selleks nõudeti maad ära, seati taaldri armu järele hinna alla ja tähendati waku-raamatusse üles. Mõisarentnik ei tohtinud talupoegade maksusi mitte tõrgendada ja kui peremees wakuraamatu järele oma kohused täitnud oli, siis ei wõinud üksgi wägi teda talust wälja tõsta. Maksude maksmata jätmise korral ei olnud ka mitte mõisarentnik talupoja wäljatõstja ja uue kätte rendile andja, waid aga kuninglik maawalitseja. Sekeldusi, mis mõisateo asjus rentniku ja taluperemehe wahel etie tuli, õiendas „talurahwa kohus“, mille liikmeteks üks seaduste tundja ja taluperemehed olid. Suuremad õiendused ja riidid jäid maawalitseja ja „maakohtu“ õiendada. Nii wõis siis talupoeg „wanal hääil Rootsi ajal“ ka seadust ja õigust taga nõuda, mida ta tihtigi leidis, sest Rootsi kuningas oli „talupoegade sõber“ ja koolitjes Rootsi-kui ka meie maal selle eest, et „ühetaoline õigus“ kõitide üle walitseks.

31. Rahwa hariduse algus.

Et rahmas forralikult elaks ja õigusest ja seadusest lugu ostaks pidada, selleks oli haridust tarvis. Rahwa koolidega oli juba Gustaw Adolphi ajal algust tehtud, kuid et mingisugust eestikeelset trükitud kirja veel ei olnud, siis oli ka kooliöö väga raske. Kõik õpetus sündis ainult läskikirjade najal, mida Saksa keelest ümber pandi. Wanni läskikirju ja tõlkeid hakatigi pea koguma ja nii ilmub juba 1632 esimene eestikeelne raamat: *Heinrich Stahli „Räsi ja kodu raamat“*. Selle raamatuga algab Eesti kirjandus. Stahl andis veel esimese Eesti keele õpetuse a. 1637 ja jutluse raamatu 1649 wälja. Kii wõime teda siis õigusega Eesti kirjanduse isaks nimetada. õlgugi et tema kirjawiis veel koguni konarline ja kändline oli, pea niijamafugune kui Mülleri jutlustegi keel. Algus oli tehtud ja kirja-keelele põhi pandud, mille pääle teised edasi ehitada wõisid. Muudugi wolid ka teised õpetajad Stahlile toetusel juures abits, iseäranis on õige mitmed laulusid Eesti keelde ümber pannud, mis siis ühises kogus Shtahli hoolet trütki pääsesid. Raamatute trükitulu kandis Gustaw Adolphi perekond iseäranis tema tütar, kuninganna Kristine. Stahli ajal andis Püha Waimu kiriku õpetaja Simon Blankenhagen ka eestikeelise jutluse raamatu wälja, millest aga meie päiwini mitte ühte eksemplari alles ei ole jäänud.

Peagi nähti ära, et Stahli lauluraamatu järele koguni wilets laulda oli, sest salmimõõt puundus täiesti, üks rida oli pikem kui teine, riimised ei olnud, sõnade rõhtu ka mitte. Aga siisgi on esimese lauluraamatu järele ka lauldud, sest osa laulusid olid juba ennem tarwitusel ja nagu Mülleri jutlustest näho, lauldi juba 1600 aastal Tallinnas, ja õpetaja noomis kogudust, et kogudus omei nii armjasti laulaks kui Püha Waimu kiriku „Schole-Boisit.“ Kas üks ennem ja teine pärast oma laulureaga lõpnle jõudis, sellest ei olnud efiti tähte. Aga ilus ei olnud see muudugi kuulda ja juba 1656 ilmus Mag. Abram Winkleri poolt uus purandatud Stahli lauluraamat, kus laulud juba riimi olid seatud. Seda wäljaannet wõeti koguduste poolt lahkesti wastu, 1673 trükiti raamat ilma muuda tusteta unesti ja pärast veel paar korda.

Selsamal ajal kui Stahl oma kodu- ja kiriku-raamatu wälja andis, ilmus *Joachim Rossinuse* poolt lõuneeestlaste tarwis Tartu-Wõru murralus kaks raamatut: Terwe aasta pühajäewade jaoks ewangeliumid ja epistlid ning Lutheruse katekismus. Kuid ka terwe piibli ümberpanemise pääle hakati mõtlema. Eestimaa piiskopp *Joachim Fhering*, tegi selleks juba katseid, kuid unesti alganud Wene, Rootsi ja Poola sõja pärast jäi asi soitu. Urwaste õpetaja *Jo hann Guts laff*, kes 1648 Tartu murde grammatika wälja oli annud, hakkas wana testamendi raamatuid Tartu-Wõru murdesse-

ümber panema. Kui sõjatuli loitma läi, põgenes Gutschlaff Tallinnasse, kuhu ta ka omad käsikirjad ühes viis. Piiskopp Thering nägi neid käsikirjasid ja tutvustas Gutschlaffi Kullamaa õpetaja Heinrich Göseckeniga, kes ka juba mõned tülid piiblist Tallinna murrakus ümber oli pannud. Piiskopp mõtles piiblit mõlemates murrakus korraga välja anda, kuid surm tõmbas tema kui ka Gutschlaffi ettevõttest kriipsu läbi: nad langesid mõlemad 1657 kattu ohvriks. Gutschlaffi tartukeelne tõlge ulatanud kuni prohveti Jeremia raamatuni. Sageri õpetaja Christoph Blume, kes Gutschlaffi lesega abielusse heitis, katkus Gutschlaffi tööd jätkata. Ka õpetaja Gösecken jätkas oma tööd edasi ja aastal 1681 oli temal terve piibel ümber pandud. Kuid ometi ei pääsenud piibel keelford trükiti. Blume julest ilmus 1652 üks usuõpetuse raamat ja G. Salemani poolt 1673 palveraamat ning 1674 jumalateenistuse käsiraamat. 1673 ilmus ka katekismus, mis parandatud kujul kuni uuema ajani tarvitusele jäi. Kes selle raamatu „Katekismuse õppetuse Selletus“ oma ajal kolku saadis, ei ole teada.

Liivimaa kindralsuperdend Johann Fischer, kes 1674—1700 ametis oli, hakkas Eesti kui ka Läti piibli ümberpanemise eest hoolitsema. 1681 reisis ta selleks otstarbeks Stokholmi kuninga juurde ja palus sellelt abi. Kuningas lubas kõik kulud kanda ja lastis 3000 taaldrilt kohe välja maksta, et töö päale võis hakata. Marienburgi õpetaja Ernst Glück tõlkis uue testamendi kui ka piibli Läti keelde ümber. Uus testament ilmus 1685 ja terve piibel 1689. Nii ladusasti ei läinud aga Eesti keele piibliga mitte. Piibli Eesti keelde tõlkimine anti Kambja õpetaja poja, päristise Puhja ja Dtepää õpetaja Adrian Virginiusse kätte, kes 1683 tööle hakkas. Kolme aasta pärast, 1686 ilmus siis tema ümberpaneful Tartu-Wõru murrakus „Meie Issanda Jeesuse Kristuse Wastne testament.“ Tartu keeles ilmus weel 1684 Nõo õp. Markus Schüki ja Rannu õpetaja L. Molleri toimetatud Lutheruse suur katekismus ja 1685 Tartu keelne laulu- ja palwe-raamat. Ka neidgi raamatuid oli noor Virginus trükiti toimetada aitanud. Kuue aasta pärast oli tartukeelse lauluraamatu trükk otsas, mida Virginius omalt poolt parandas ja täiendas ning uuesti välja andis. Tema tõlkis ka uue testamendi Tallinna murrakusse ümber ja hakkas ka wana testamenti tõlkima. Ometi ei pääsenud tema tööd, mis wana Stahli Virjamiisist tehtud olid, mitte trükiti, sest et käsikiri kaduma läks. *) 1687 aastal peeti piibli ümberpanemise pärast Piilistmere kirikumõisas konverents ära, kus Liivi- ja Estimaa õpetajad Piibli ümberpanemise eesõiguiste üle palju waidlesid. Sääal olewat ka Tallinna

*) Virginius surmati Wene walitjuse poolt 27. juunil 1706 Tartus kui ärarandja ära.

õpetajad Virginiuse käsikirja „üle lõõnud“ ja Tallinna wiinud, kust ta pärast tätte saadi. Pääle Bilistwere konverentzi pani kandidat Johann Hornung (pärastine Karula õpetaja) Puhja kirikumõis-
 jas uue testamendi Greeka keelest Eesti keelde uuesti ümber, kuid trüki ei pääsenud seegi käsikiri weel mitte.

Hornung oli osaw Eesti keele tundja ja ta hakkas kohe Eesti keelt parandama; aastal 1693 andis ta Eesti keele õpetuse wälja, kus „esimest korda meie emakeele põhjuseadused äratuntud on.“*) 1694 ilmus Hornungi Katekismuse seletus ja seltsamal aastal „Ma-
 keele laulo ramat,“ kus 117 laulu leidis, milledest suur osa kõige paremad kiriku laulude tõlked on, mis meil üleüldse senini il-
 munud. Selle raamatuga rajati Eesti keel uuele ja õigemale alusele kui seni, sest Hornung püüdis nõnda kirjutada, kuidas rahwas räägib. Ka heitis ta kõit ülearuised nõõrad Eesti tähestikust ära, mida Stahl kui mitte keeletundja sinna üles wõtnud oli, nagu, æ, y, z, k, ch jne. 1695 ilmusid kõit Hornungi raamatud päälkirja all „Ma keele
 kõddo ja kirgo ramat.“ Hornungi raamatutest luges siis eestlane esimest korda selget emakeelt ja sai sellest täiesti aru, kuna endised kiriku raamatud oma imelikku keele pärast talle waewalt mõis-
 tetawad olid. Uus testamendi käsikiri ei pääsenud aga mitte weel trüki, ehk küll Hornung seda südamest soowis.

Nüüd hakati jällegi Tallinnas piibli wäljaandmise pääle mõtle-
 ma, ja mitmete õpetajate hoolitsusel oli käsikiri 1707 trükiwalmis. Ehk küll Rootsi kuningas sellegi käsikirja trükkimise tulud kanda lubas,
 ei pääsenud piibel siiski weel trüki, sest käsikiri läts kandidat Hein-
 rich Gutschlaffi, pärastise Kullanaa õpetaja juures, kes selle Saljamaale trükkimiseks ühes wõtnud, kaduma. Pärast kattuaega 1710
 hakkas Gutschlaff piibli esialgseid käsikirjasiid uuesti kokku otsima ja sea-
 dis nende põhjal siis uue käsikirja kokku. Ka endine käsikiri leiti Sal-
 jamaal üles. Gutschlaffi toimetusel ilmus siis 1715 uus testa-
 tament Tallinna murrakus. Tõlge ise oli aga Hor-
 nungi käsikirjade põhjal kokku seatud ja nii tuleb esimest Tallinna
 keelset testamenti tema tööks pidada. Hornung ei saanud tõlle ilmu-
 mist aga mitte näha, sest et ta seltsamal aastal Wene sõjawangis suri.
 Testamendis ilmunud keel oli aga Hornungi oma ja nii sai tema
 parandatud kirjamiis piibli ja kirjanduse keeleks. Täis-
 piibel wõis aga alles 1739 a. ilmuda, millest edespäi pikemalt kõneleme.

32. Esimesed koolid eestlastele.

Gelpool kuulsime, et Lutheriuse kirik ja Rootsi walitsus juba
 1600 aastal ümber koolide eest hoolitjema hakkas. Juba enne kui

*) M. Lipp „Kodumaa kiriku ja hariduse lugu“ II. lehek. 27.

Liivimaa veel kindla lepingu järele Rootsi oma ei olnudgi, kutsuti Liivimaa riiteltkonna saadikud Tallinna, kus neile ette pandi, et nad talurahwa priiks laskefid ja rahwa tarwis koolisid ajutaksid. Muidugi jäi see nõue suuremalt osalt täitmata, kuid siin ja seal katsuti jeda ometi teoks teha. Nii töötas sel ajal Tartus Bartholomäus Gilde juhatusel kool, kus esimesed rahwa kooliõpetajad ja kōstsid õppinud on. Aastal 1668 nõuti, et iga kiriku juures kōster ametis oleks, kes maad mööda ümber rändab ja talupoegagele usuõpetust õpetab. Rindralsuperdēt Fischer õpetas kahte Läti poisfi ja katjus neid ise tuninga Karl XI. ees, mis wiimasele suurt rõõmu sünnitanud, nii et ta lastele rahwakoolisid ajutada käskinud. Muidugi käis see käst ka Fischeri teiste hooldealuste — eestlaste kohta. Fischeri truuts abiliseks oli Läti piibli ümberpaneja Marienburgi õpetaja Glück, kes 1683 oma kihelkonda kolm kooli asutas. Nende koolide õpetajad hakkasid rahwa kooliõpetajaks ja pea oli terme Wõnnu maakond Glücki kaswandikka käis, kes rahwale haridust jagasid.

Eestlaste waimuhariduse eest hoolitsejaks sai kandidat Bengt Gottfried Forselius, kes 1684 Eesti seminari eht kooliõpetajate kooli Tartu ligidale Piiskopi mõisa asutas. Peagi oli Forseliuse koolis 160 koolipoisfi, keda ta ise wististe ilma palgata õpetas. Kuningas Karl XI. käsu pääle anti kooliue kroonu magasinist wilja. Forselius andis ka 1685 parandatud kirjawiisfis uue aabitsa wälja, mis wõimalikuts tegi emadel koduõpetust oma hoolde wõtta. Küll oli ennegi üks aabits ilmunud, kuid see oli wõga wilets. Niisamuti andis Forselius oma kooli tarwis uue katetismuse wälja. Forseliuse seminari õpeaeg kestis kaks aastat. Kui õpilane edasi ei saanud, siis läks ta oma kodukohta tagasi ja orjas edasi. Hagaramad läksid aga kõik kooliõpetajateks ja õpetajad olid noorte meestega wõga rahul. Muidugi tegi kooliõpetajate palga ja koolimajade küsimus wõga palju raskusi. Kooli wetti ejiotsa kirikumõisates kustil tühjas ruumides eht ka rehetoas. Õpetaja andis kättets ja walgustuseks peergusid. Kooliõpetajad teenisid suuremalt osalt palgata, eht koguni wäikese maksu eest. Oma õpetaja Forseliuse eestujul teenisid nad teisi „Isjanda pärašt“ ja ainulene maine kaju oli wast see, et nad ihulitust orjusest pääsesid. Aga kooli asi edenes jõudjasti, nii et wiimasel aastal, kui Forselius kooliõpetajaid õpetas, Eesti koolides üle 1000 lapsē käis. Aga mõisnikud kartsid koolidest enestele kahju ja juba tungis jutt Forseliuse kõrwn, et rahwa õpetamine ära keelatakse. Forselius läks kuninga juurde Stokholmi abi paluma ja wõttis kaks poisfi „Ignati Jaatu“ Paluperast ja „Batri Hansu Süri,“ kaa'a Kuninga ees katjus ta nagu Rindralsuperdēt Fischerigi poiste tarkust, mis üle kuningas Karl XI. wõga rõõmustas ja koolite kaitset lubas.

Õppimine sai selle järele veel rohkem hoogu ja isegi mõisnikkude seas leidus wiimati poolehoidjaid ja toetajaid. Nähti ära, et ka ori

õppida ja targemaks saada mõib. Küll ei olnud seda „tarust“ palju lugemine ja usuõpetus, aga sellestgi oli sektoral küllalt, et kirjamõistja nime saada. Leidus ju mõisnikkudegi seas neid õhtrasti, kes kirjutada egi lugeda ei oskanud, see oli siis päris ime, kui orjalased seda mõistid. Aga mitte üksi lapsed ei õppinud, vaid ka wanad, sest õppimise himu oli üleüldiseks saanud. Kes kooli ei jõudnud ega saanud minna, õppis kodus nende käest, kes koolis käinud. Forseliuse soow oli, et mitte ühtegi Gesti ei peaks leiduma, kes lugeda ei osata. Et seda mõtet teoks teha, reisis ta jällegi Stokholmi kuninga käest toetust paluma. Kuningas lubas kõik teha, mis võimalik ja suurte lootustega purjetas Forselius kodu poole. Merel tõusis aga maru, laew läts kulla ja juur koolimees leidis sääl 1688 omale haua.

Forseliuse töö kandis wiija. Oli ju kindrassuperdent Fischer ise ihu ja hingega asja õhutama, ja et tal farnased hoolsad abilised, nagu Forselius Gesti ja Gluck Vätimaal oli, siis edenes asi jõudvasti. Ka Tallinna maa piiskopp Gerth toetas Forseliust; siis olid weel Saaregaste krahw Blater, mitmed praostid ja õpetajad tüdimata töötajad ja aitajad esimesel Gesti hariduse väljal. Kõigepäält oli aga wabameelne Rootsi walitjus see, kes siin haridusetu hõõguma pani; waimulikud ja õpetajad olid aga selle edasitandjad ja õhutajad. Rootsi kindralkuberner Jakob Johann Haster, kes kindla täega mõisnikkude käest maad kroonu alla wõttis, andis aastal 1687 Wiimimaa mõisnikkude maapäewale kuninga nimel kindla käsu, et linna des ja maal iga kihelkonnas talurahwa koolisid asutama peab. Kõuetkonnad muretsegu selle eest, et iga kiriku juurde paras koolimaja ehitataks ja et kooliõpetaja koolimaa saab ja talupojad talwel oma lapsi kooli toowad. Forselius wõis siis enne oma surma näha, et Wiimimaa kool ametlikult ja jeaduslikult kooliks tunnistati. Kõstrikoolidele kingiti kuninga käjul neljandil adramaad palgaks, mis kroonumaadest wälja mõõdeti.

Nagu Wiimimaal, nii edenes ka rahwaharidus Gestimaa ja Saamaal. Gestimaa mõisnikkude maapäew tegi 1692 otusets iga kiriku juurde koolisid asutada ja kuningliku käsu pääle pandi 1695 Saaremaal koolmeistri ametisse ning määrati neile 10 taalbrit maad palgaks. Forseliuse mõju ulatas ka siia ja tema eeskujul hakati koolisid asutama ja lapsi kui ka wanu õpetama. Ka nõudis kuninglik käst et kedagi muidu armulauale wõtta ei wõi, kui ta usutunnistuse ja sakramendi õnnistuse sõnu ei mõista, kuna noored terwe katekismuse pidid mõistma. See käst mõjus raamatuõppimiseks wist palju kaasa, nii et suur osa rahwast pea lugeda mõistid. Ka leeri ehk pääkoolides õpetati noori usuõpetuses ja lugemises.

Nii olid siis meil Rootsi ajal juba rahwakoolid olemas, kuid ometi ei wõi neid meie aegjete rahwakoolide tõrwa seadida. Rootsi

aegsetes koolides õpetati rahwast kiriku tarwis, et nad omaft hinge õnnistuseft ilma ei jääksid, uuemaaja koolid õpetasiwad aga — elu tarwis. Ometi oli ka Rootfi koolidest suurt kasu — rahwas õppis lugema ja lugemise kaudu laienes filmaring, kuigi sellel waimulikkude raamatute läbi kindlad piirid rajatud olid, kust üle näha ei tohtinud. Truu kuningale, alandlit ja sõnakuulelik hercale, — see oli wanaaegsete raamatute siht. Kuid wana hää Rootfi walitsus tegi kõik, mis sel ajal teha wõidi: õigust, seadust, tarkust ja korda pidasid kõik riigialamad seisuste pääle waatamata tundma õppima ja see oli hää, ning tänumeel, et ka orje inimesteks peeti, kestab hää Rootfi walitsuse wastu eeslaste seas põlwest põlwe edasi.

Karl XII. ja Narwa lahing.

Ragu eelpool nägime, oli Karl XI. walitses meie maal kõigiti kasulik, kuid siiski ei jäänud ka sel hää ajal õnnetused meie waest kodumaad katmata. Wiimsetel tema walitsuste aastatel oli Eesti- ja Liwimaal mitmetordsete wiljakalduste äreldusel hirmus nälg, millele kõiksugused haigused järgnesid. Nälja põhjuseks oli muidugi see asjaolu, et endiste sõjade ajal maad mitte küllalt tarwilisel wiisil ei juudetud harida ega korras pidada, kui siis rahuajal mõned italduse aastad juhtusid, oli nälg peagi käes. Põud ja külm tulid ka sel ajal tihti pääle „wõõrsiks“ ja wõtsid nii leiba käest ära. Ka Soomes oli selfamal ajal wiljakaldus ja rahwas kannatas üle lahe niisamasugust ehk juurematgi häda, kui siin pool laht, sest warajane külm tegi saäl weel rohkem kurja. 1695—1697 olid sarnased wiljakalduse aastad, kus nälg meil kui ka Soomes nii suur oli, kui kunagi enne ega pärast ei ole olnud. Esimesel aastal oli lewade wäga wilu ja sügisel wõttis warajane külm hilja tehtud wilja ära. Järgmine suwi oli aga nii külm, et wili kaswada ei saanud. Muidugi teada, et siin magasitudad puudusid, ehk kui neid oli, siis wäga harwa ja ka kodus ei olnud mingit tagawara. See oli ju hää kui kregi oma põllult aasta moona sai, tagawara pääle ei saanud keegi mõelda. Riigiwalitsus ei suutnud ka abi anda, sest et ametnikud õigel ajal kuningale tõsist seisukorda ei teatanud ja juurdewedu mitte nii hõlpus ei olnud kui meie põiwil. Eesti- ja Liwimaa elanikkude häda oli nii suur, et männa ja pajukoortest ning puu juurtest leiba tehti ning loomade raiped ära söödi. Kallaste söömist olewat ette tulnud. Igal pool uitasid inimesed ümber ja palusid abi, aga abiandjaid ei olnud kuski. Teedel ja tänawatel surid „inimestenarjud“ nälga ja kui k-wadel lumi sulas, siis tuli lume alt hull surnutehased nähtawale. 1697 oli suwi pa'em, kuid kurgilt ei saadud külmamiseks seemet, nii et palju põldusid kasu landmata seisid ja häda ikkagi weel edasi kestis. Siis alles suutis walitsus abi anda ja järgmisel aastal wõidi juba põldusid kroonu seemnega küwata, misjärele näljahäda küll ära lõppes, kuid niipea ei wõinud näljahädast

lõõdud haavad ometi paraneda. Päälegi tuli weel uus wiletsus — Põhja sõda, rahwast kauaks kurnama.

Rootsimaa wägewuse tõusmine ei andnud naabriteid mitte rahu. Karl XI. agar tegewus oli ju riigi nii hääle järjele lõusta suutnud, et teisti jarnast sel korral Europas waenalt leidus ja wälispidigi oli ta riigi wõimu laiendanud ja kinnitanud. See äratas piirimeeeste seas kadepust, sest tulewikus mõis Rootsi wahest weelgi kaugemale tungida kui see neile armas oleks olnud. Kui kuningas Karl XI. 1697 juri ja Karl XII. 15 aasta wanuselt troonile astus, siis arwastwad naabrid paraja aja olewat Rootsi läest kaduma läinud maadondasid tagasi wõita ja Rootsi edenemisele piiri panna. Karl XII. oli küll auusa loomuga ja õiglane kuningas, kuid weel nii suure riigi walitsejaks väga noor ja ta wähe „räpakas,“ mis pärast nii mõnigi asi teistiti läks, kui ta mõtelnud oli. Küll ei ajanud kuningas suurt hiilgust taga, nagu Prantsuse päitsekuningas Ludwig XIV., waid elas sellewastu koguni lihtsalt, kuid rahwale tuluta sõjad häwitafid Rootsimaa suuruse ja hiilguse.

Aastal 1700, kui Karl XII. alles 18 aastane noormees oli, toodi talle kui parajasti karujahil karusid maha põmmutas, sõnum, et Poola kuningas August II. Siwimaale on tunginud ja Riia linna piirab. Kuningas ei lastnud end erutada, waid pidas jahti edasi. Warsti tuli teine teate, et Daani kuningas Friedrich IV. Rootsi kuningaga sõbra ja semehe Holstein-Gottorpi maadesse oli tunginud, muidugi sel mõttel, et Rootsiiga tüli algada. Esiteks hoidis küll end Wene tsaar Peeter I. tagasi, kuid kui see Türgiga walmis oli saand, siis ruttas ta Wene wägi Tagrimaale ja katfus Narwa linna ära wõtta. Nõnda algas siis juur põhja sõda 1700. aastal, mis 21 aastat kestis.

Peagi nägid waenlased, et Karl XII. nii poisilene ei olnudgi kui nemad arwastid. Mehiselt astus ta oma riiki kaitsma, kogus ruttu sõjawäge, asus ise juhatajaks ja oli warsti Daani päälinna Kopenhageni all. Daani kuningas palus kohe rahu ja nii sai Karl XII. ühest waenlasest hõlpsasti jagu. Nüüd oli tal mõte kohe Riia linnale appi minna, aga et Peeter I. sõjawäed Narwa linna piirama olid hakanud, siis arwas Karl XII. paremaks enne Narwat päästa, 29. septembril tuli ta sõjalaewadega meie maa poole teele ja jõudis 6. okt. Pärnu all randa. Sügisetest halvadest ilmadest hoolimata hakati nüüd Narwa poole marsšima, kus vähem kindlusewägi (1000 meest) Rudolf Horni juhatusel suure Wene wäele wastu pani. Wene tsaar sautis kindral Scheremetjewi Tallinna tee pääle Rootsi sõjawäge takistama, kuna Narwa piiramine hertsog de la Croi ja würst Dolgoruki hoolets jäi. Peeter I. läks ise tagasi, et uut wäge muretsema. 19. nov. 1700 oli Karl XII. Narwa all ja tungis suure lumetuifu ajal wenelaste kallale, kes kohe põgenema löid. Karl XII. wõit oli hiilgawam kui üksgi rootslaste wõit, sest 8400 mehega juutis ta suurest

Wene sõjaväest, mis mõnede teatete järele 80.000 suur oli, jagu saada. Torm aitas ka omalt poolt kaasa, sest ta puhkus wenelastele lund vastu filmi, nii et need lasta ei näinud ja ka muidu olewat Wene väes segadusi o'nud, mis Karli mõitu tergendada aitas. Balju wenelasi sai kuulide läbi surma, põgenedes uppus neid veel hull Narowa jões ära ja suurem hulk ühes väejuhatajatega (hertsog de la Coi, würst Dolgoruki, Trubetskoi ja teised) sattusid Rootsi wangi. Ka langes rikkas sõjalaager täiesti rootslaste saagiks. Pääle ohwitseride lastis Karl Wene sõjamehed jällegi lahti, kuna mõned ülemad Tallinna kaudu Stokholmi saadeti. Karl ise kolis oma sõjaväega Tartu maakonda Laiuse lossi talweorterri, kust ta järgmisel aastal 1701 mai kuul lahkus.

34. Karl XII. wõidukäigud.

Narwa lahingu wõitmise järele arwas Karl XII., et wenelastega sõidida ei maksagi, sest et nendest wastuseisjat ei saa. Terwe Euroopa ja ilma ees tõusis aga noore kuninga tähtsus suuresti, sest 18 aastajalt oli tal juba läks wägewat riiki Daani- ja Wenemaa ära wõidetud. Karli eneselukupidamine tõusis ja ta arwas, et tulewikusgi waenlastest niisamati kergelt jagu saab, kui senini, miska ta end aga rängasti peetis.

Järgmisel kewadel 1701 tulid Tallinnas uued Rootsi sõjaväed maale ja ühendasid end Tartu maakonnas olevate Karli sõjaväedega. Ka meie maalt wõeti Rootsi sõjaväele nekrutide „püüdmisega“ lija. Kus rootslased terwe ja tubli mehe leidis, pistis nad talle sinise kuningakuue jelga ja wiisid „polku“. Sõegi kiritute uste ette on rootslased waritsejad seadinud, kes jääb mehi kinni pidid nahima. Kui sõjaväge küllalt arwati olewat, läks Karl Laiuselt teele, et Riia kallale tippumat August II. sõjaväge, kus ainult saksilased teenisid, karistada. Saksi kindral Steinau tahtis Kokenhusis rootslastele wastu panna, aga sai juuni kuul 1701 Poola kuningalt käsu lossi üles lasta ja ainult pahemat Düüna kallast taitseda. Ka Wene sõjavägi würst Repnini juhatusel tuli Kokenhusi, et Saksi (Poola) sõjaväega ühineda. Selle wahel sees jõudis Karl XII. Riiga, Steinau läks nüüd oma sõjaväega Düünat mööda alla ja jäi Riia lähedale pahemale jõe kaldale laagrisse. Karl läks oma sõjaväega umbes paar wersta Riia ligidal Düünast üle, mida Steinau mitte ei märkanud, sest et Karl õlgedest ja muust prahist suure tule teha lastis, mille suitsu jõe pääle langes, nii et midagi näha ei olnud. Nüüd langes terwe Steinau sõjalaager ja 2000 meest Karli kätte. Wenelased würst Repnini juhatusel, olid veel kahetsa penikoormat Riiaast eemal, nii et nendest ainult waike osa lahingus oli. Ka ära wõetud Dünamünde langes jälle Karli kätte tagasi. Saksi sõjamehed taganesid nüüd Poola-Preisi maale, würst Repnin läks aga oma sõjameestega

Pihkwa tagasi. Nüüd läks Karl sõjawäega Kokenhusi, mis weel Saksi sõjameeste käes oli. Kokenhusist lahkus koke Saksi sõjawägi ja kommandant Bose laskis loasi õhku.

Nähtawasti oli nüüd Siiwimaa waenlastest puhas ja Karl pööras Poolamaale, et kuningas August II. läte tajuda. 1702. aastal läks Karl Warshawi linna sisse ja wöttis pea pääle selle Augusti sõjawäe Klisfowis ära. Ka Kratau lanzes ja Saksi sõjawäed said lüüa. Preisi linnadest sattusid Danzig, Elbing ja Thorn rootslaste kätte. Karli nõudmise pääle lasti nüüd August troonist lahti ja waliti Stanislaus Leszcynsky Poola kuningaks. Poolamaad kohustas Karl Wenemaaga mitte enam sõbrust pidada ja sundis Poolamaale põgenenud äraandjat Paktuli wälja andma. Peeter Suur nõudis seda meest kui oma saadikut tagasi, aga see jäeti tähele panemata. Paktul weeti Rootsi sõjawäega ühes, ja anti wiimaks sõjakohtu lätte, kes teda surma mõistis. Poolamaal, Kasimiri turu pääl, täideti äraandja tallal 30. septembril 1707 ratta pääl jurmaotfus, kus ta keha mitmes tülitks lõhki lijtuj. Tema pää seati ridwa otja.

35. Peeter Suur tungib Siiwimaaale.

Kui Karl XII. oma wõidukäituses kuni Euroopa leifikohani tungis, ei maganud ta Wene wäed mitte. Narwa kaotus ei kohutanud agarat Wene walitsejat ja ta tähendas, et ta seeläbi rootslastelt neid endid wõitma õpib. Ta muretses enesele rohkem sõjawäge ja algas 1701. a. uuesti Siiwimaaale pääletungimist. Pihkwa laudu tõttasid nüüd Wene wäed Rääpina ja Wastfeliina kohalt üle puri, ja wäheene Rootsi wägi ei katjunudgi neid suuremat tatistada. Wastfeliina ja Kirumpää kindlused longesid, kuid Rääpinas ja Rõuge Kasarihtsas tõrjusid rootslased korraks septembri kuul wenelasi tagasi, kuid aasta lõpul tungisid uued suured Wene sõjawäe hulgas Siiwimaaale ja wõitsid Grastrweres, Kanepi kihelkonnas rutuga koku kogutud Schlippenbachi juhatusel olewa Rootsi wäe jõulu ajal ära. Rootslasi oligi sääl wäga wähe, 2000 mehe ümber, kuna wenelasi 20.000 meest oli. Ka langesid wenelased potamatast tallale, nii et rootslasi suur Wene sõjawägi lahingu algul koke ümber pircas. Rootsi ratsawäes teenisid noored nekrutid, kellede hulgas koke segadus tõusis, mis wõitjatele wõitu weel kergemaks tegi. Jalawägi wõitles aga Hans von Lieveni juhatusel wiimase wõimaluseni auga. Sõjalipud häwitati enne, kui need waenlase saagits said ja siis langesid rootslased peaaegu wiimaseeni werisel wõitluse wäljal. Eluga pääsib ainult paar soldatit ja mõned ohwitserid, kellede hulgas ka Schlippenbach ja Lieven olid. Wenelased läksid aga feeford ometi Pihkwasse tagasi, kuna nad näidanud olid, et Wene wägi wõita oskab.

Järgmisel suwel algas Wenemaa poolt uus sõjakaik Siiwimaaale. Juuni kuul jõudis Peetri wäeüleml kindral Scheremetjew 30.000

mehega Craftwere mõisa juurde. Schlippenbachil oli aga wawal 5000 meest, kelledest paljud weel noored ja harjumata olid. Schlippenbach taganes nüüd oma sõjawäega Walga poole, Wäitese-Emajõe Helme lähel. Hummuli mõisa alla. Kuid peagi sai Scheremetjew wägi neile järele ja piiras wäitese Rootsi wäe 19. juulil 1702 ümber mis järele rootslased meeleärakeitlikult lahingut algasid. Ka siin sõdisid Rootsi jalawäemehed wiimase were tilgani, kuna ratsawägi aga lahingu algul Pärnu poole põgenema pistis. Wenelased said siin rootslaste üle täielise wõidu ja terwe maa langes selle järele wenelaste wõimu alla. Rootsi wäejuht Schlippenbach pääsis paar ratsamehe saatel eluga Pärnu linna, kuid suuremat wastupaneja temast enam ei saanud.

Uga ka Wene wägi ei usaldanud sel aastal siin kauem püsida sest Karl XII. oli Poolamaal Klissowis huure lahingu wõitnud, mista kuulsust laiendas ja waenlastele hirmu sünnitas. Ometi wõeti tagasihinekul Marienburgi kindlus ära ja sõditi järgmisel suwel Neewa ja Saadoga ümbruses, kus Schlüsselburgi kindlus ja Neewa linn langesid, mille järele Peeter Neewa jõe suhu 16. mail 1703 Peterbur linna rajas.

Järgmise aasta kewadel pööris Wene sõjawägi jällegi Liwimaale kus rootslastest enam suuremat wastupanejat ei olnudgi. 1704. a. kewadel sõitsid 200 sõiduriista, mida Peeter talwel Peipsi kalde walmis oli muretsenud, Peipsist Emajõkke, et siin Tartu all ankruseismaid 14 Rootsi laewa, kus 98 suurtükki pääl oli, ümber piirata. 4 mail purjetasid Rootsi laewad Böcher von Herzfeldi juhatusel mõõdujõe waenlasele wastu. Wenelased seadsid Kastre mõisa alla, kitsa koha pääle, mitu rida jämedaid palka üle jõe, mille tahta siis Wenelawad asusid. Kaldale seati aga Wene jalawäe mehed waritsema kui nüüd Rootsi laewad Kastrele jõudsid, jõudsid esimesed laewajuure hooga wastu palkisi, mis kahju ja segadust sünnitas. Kaldal hakati suurtükkidest ja püssidest rootslastele tuld andma, keda 570 meest oli. Rootslased kargasid nüüd laewadest wäija ja raiusid Wene wäe 9000 meest suur oli, Tartu poole tee läbi. Rootsi wäejuhataja Böcher katkus oma laewa wiimase wõimaluseni kaitseda ja kui kõik lootus kadunud ja ta igalt poolt waenlastest ümber piiratud oli, kes juba laewa laelegi kippusid, siis läts ta püssirohu lambrisje, ja lastis enese ühe waenlastega õhku.

See wõit päästis wenelastele tee Tartu alla lahti. Nelipäeval 7. juunil algas Tartu piiramine. Tsaar Peeter tuli ise piiramisjuhatajaks. Wahwalt wõitles tubli Rootsi komandant Skytte mitu korra suuremale Wene wäele wastu, kuid ometi ei suutnud ta linna, mis wäga nõrgalt kindlustatud oli, kaitseda. Wene suurtükid purustasid Tartu kaitsewallid ja Wene wägi tungis Wene warawate kaudu 15. juulil 1704 linna sisse, mis pääle wähenegi Rootsi kaitsewägi waba

linnast lahutada lasti. Nüüd asusid wenelased Narwa kallale, kus komandant Horn linna waprasti kaitses, mis aga midagi ei aitanud: 9. augustil 1704 wõttis tšaar Peeter tormiga Narwa linna ära ja siis oli meie kodumaa wenelaste pääletungimise wastu täiesti kaitsjeta. Wõidetud maa tunnistati Wene riigi omaks ja tšaar lastis elanikkudel enesele truudust wanduda. Galastamatast rööwiti ja laastati, kus aga iganes weel midagi rööwida ja ära wõtta oli ja peagi oli terve Cesti- ja Siiwimaa Narwast Dünani täielik kõrbe.

Wenelaste wõitu kergendas see, et Rootsi kaitsewägi meie maal wäike ja harjumata oli, kuna päris Rootsi sõjawäes paremad mehed ja hääd wäejuhatajad olid. Kaitsewäe rootusid täiendati maa päris-elanikkudega, kelledele sõdimine wõõras oli ja päälegi suutis meie maa suure nälja järele wähe mehi anda. Küll püüti Karl XII. selgeks teha, et teda Wenemaa poolt hädaoht ähwardab, ja paluti teda wõõra maa wõtmist jätta, ning Läänemere maile rutata, kuid tema ei hoolinud sellest midagi, waid arwas, et kui ta kord siia tuleb, küll siis wenelased jällegi minema kihutab. Ssegi kui ta Poolaga walmis oli saanud, ei tulnud ta fiinseid kaotatud maid tagasi wõtma, waid seadis enesele hoopis suuremaid plaanisid ette, mis teda wiimati langesemisele wiisid.

36. Cesti ja Siiwimaa jaab Wene maakonnaks.

Narwa linna langemise järele sattusid Cesti- ja Siiwimaa idapoolsed paigad Wene wõimu alla, kuna aga rüüstajate hulgas üle kõige maa kuni Riiani ulatasid. Mis „sõjawägedest järele jäi, seda wõtsid partiaajad“, kelledest weel Tartumaal selle aastasaja algusel wanad inimesed rääkida teadsid. Nii suur hirm oli Wene rüüstajate eest rahwa hingesse kasunud, et neid weel pärastgi igal pool nägema arwati ja lastelastele nende koledatest tegudest jutustati.

Karli wõidukäik Poolas ja Saksamaal sundis wenelasi wahel ajal ometi meie maal ettewaatlikumalt talitama ja Wene wäed läksid 1708 aastal Siwi- ja Cestimaalt koguni wälja ja maa sai Rootsi walitsuse alla tagasi. Ssegi wõidetud Tartu jäeti wenelaste poolt maha, kuna elanikud Wenemaale wangi wiidi, linn põletati ja linn wallid maha lõhuti. Rootsi wäed tungisid juba Wenemaalegi ja kimbutasid Betseri kloostrit. Et aga Karl XII. oma wägedega mitte Siiwimaa poole ei tulnud, waid Boltawa alla läks, kus 27. juunil 1709 suure Peetri wäega, milles 55,000 meest ja 130 suurtüüki oli, wõitles, kus ta kaotama pidi, siis oli Rootsi walitus meie maal nii hästi kui kadunud. Tšaar Peeter I. pani kohe omad sõjawäed meie maa poole liikuma, kus kaitsmise päale keegi mõeldagi ei wõinud. Oli ju terve maa Rootsi sõjawäest niibästi kui lage, ainult mereäärseid linnasid kaitsesid wäheldajad sõjawäe hulgas, sest et Rootsi laewastik neid ka mere poolt toetas. Wene wägi 40,000 meest tuli nüüd Scheremetjewi juhatusel

Riia alla, kuhu Rootsi walitus 12,000 meest linna kaitsemiseks kottu oli suutnud koguda. Sinna komandantiks nimetati Strömberg, kes ka linna wenelaste eest wahwasti kaitsema hakkas. Riia piiramine algas 14. novembril 1709 ja kestis kuni 4. juulini 1710. Piiramine oli küll talwel eesilgu kaunis nõrk, sest et Peterer ise Wenemaale tagasi, ja suurem osa sõjawäge Wiitawise talwelorterisse läks. Würst Reprin walwas 7000 mehega linna, kuhu palju rahwast warjule olid põgenenud. Et toidunained otsa lõppesid ja Reprin sisesewedu tatiatas, siis tõusis linnas kole nälg, millele weel kätt järgnes. Pääle selle oli weel kewadel suur weeputus, mis häda mitmekordselt suurendas. Märtsi kuul 1710 tuli ka Scheremetjew, kellele Menschikow sõjamehi lisaks oli toonud, Riia alla ja hakkas linna tõsiselt piirama. Sinna lasti juurtükidega alataja, nii et wiimats wastupanejad sunnitud olid 4. juulil 1710, alla andma, mispääle wenelased linna sisse sõisid. Sinna kaitseja Strömberg lasti sõjameestega wabalt linnast wälja minna*) ja 12. juulil 1710 wandusid riiglased Wene tsaarile ustawuse wannet. Mõisnikkudele ja linnakodanikkudele kinnitas Wene walitus kõik wanad õigused, ja lubati ka Rootsi walitjuse poolt ära wõetud mõisad endistele omanikkudele tagasi anda.

Rüüd tuli lord ka sadamalinnade kätte. Pärnut ära wõtma saadeti kindral Bauer, kes 12. juulil 1710 linna piirama hakkas. Linnas oli sõjampoona ja toitu wähe, ka pääsis kätt mõllama, mis 1000 sõjamehest wäele 800 ära tappis, nii et linn 14. augustil alla heitma oli sunnitud. Pääle Pärnu langemise läks Bauer ise Tallinnat piirama, kuna ta oberst Dernhelmi Kurejaarde saatis. Kurejaart kaitses ülemleitnant Appelbohm ja tal oli ka 70 juurtükki, kuid et kätt linnas mõllas ja sõdijate read harwaks tegi, siis anti linn, ilma et waenlastele üht pauku wastu oleks lastud, 15. sept. 1710 wenelaste kätte. Selle järele langes terve saar Wenemaa alla.

Kindral Baueri sõjawäed liginesid Pärnu allahoitmise järele 15. augustil Tallinnale. Kohe hakati linna piirama, rikuti ka Ülemistejärwe weewärgid ära, nii et linn enam wett ei saanud. Uksubernex Die-drich von Patkul ei teinud ka linna kaitsemiseks midagi, ehk küll Rootsi ohwitserid luba palusid waenlasele kallale tungida ja mere poolt liisa wägegi tuli, ei lastnud Patkul ometi mitte sõdida. Ka mõisnikud on Patkuli tegewusega nõuus olnud, et linna mitte tõsiselt ei kaitsetaks. Ainult linna kodanikud tahtsid tõigesti wäest linna Rootsi kuningale alles hoida, kuid nendegi poolt ei juudetud suuremat midagi ära teha. Nii pidi linn oma wärawad ilma wõitluseta 29. septembril 1710 wenelastele awama, kes Toompää wärawate kaudu linna tulid. Rootsi sõjawaži lasti laewadele minna, milledega nad kodumaa poole purjetasid.

*) Strömberg tahtis Nuhja kaudu Tallinna minna, wõeti aga tee päält kinni ja wiidi Peterburi wangi.

38. Meie olud Wene walitsuse algul.

Nii langes terve Eesti: ja Liwimaa ilma suure waewata Peter I. walitsuse alla, kelle kätte ta ka ilma jagamata jäi, ehk küll Poola kuningas August järgmisel aastal Liwimaad omale nõudis. Meie kodumaa jäi Wene kubermanguts ja finnitati selleks ka Nystadi rahulepingus 1721 seadustlitult.

Mõisad olid sõdade ajal ära rüüstatud, sellepärast püüdsid mõisnikud talupojalt lõik wõtta, mis neilt wähegi saada oli. Wastu hakata talupoeg ei tohtinud, sest juba 1713 andis keiserlik walitsus mõisnikkudele õiguse wastutalkajaid talupoegi oma tahtmise järele nuutida ga karistada. Pärast antakse neile weel õigus tooreste tegude eest talupoegi Siberisse saata. Kui mõisnik orja ära turmas, siis ei olnud seadust, mis järele mõisniku wastutusele wõis wõtta.

Ka rahwaharidus jäi nüüd rohkem hooletuseks kui enne, olgugi et kindralsuperdent Heinrich Brünnig 1713 nõudis, et kihelkonna koolid jälle järjele seataks. Suur osa maad oli sõdade ja kattu mõjul otse kõrbeks muutunud ja reidaj, kes weel elasid, rõhus raske majandusline seisutord ning mõisniku üliwõim, nii et endisei hoolstast edasipüüdmisest enam juttugi ei wõinud olla. Et haridus ja walgus siiski täiesti wala alla ei jäänud, tuli Lutheri kiriku põhjusemõttest — rahwale haridust anda. Maitusels tehti Saaremaa sinodil 1730 otsusels, Kooysi aegseid kirikulatsumisi katelismuse tundmises hoolstasti eite nõita ja laulukirikusse ainult neid lasta, kes 5 pääatülli mõistamad. Ka lõnelesid õpetajad sinodi pääl rahwa rastei seisutorrast ja Saaremaa sinod nõuab talupojole „inimese õigust“: Lauapäewalastogu ta a-gsasti töölt lahti ja pühapäew olgu waba. Et see suurimalt jaolt tuulde tajas, wõime juba mõista, sest nüüd wõisid mõisnikud oma hääsearwomise järele talitada: Kel „ristiinimese werd“ jüdames, see andis orjale rohkem wabadust, eneseearmastajad ja omakajundõudjad pigistestid neid aga wiimase üdini wälja.

Keelpool kuulsime kuidas õpetajad Rootsi ajal lõpu poolel waimuliku kirjanduse eest hoolitsetid, kuid ometi ei pääsnud terve piibli raamat mitmesuguste takistuste lõtta enne kui Wene walitsuse ajal trükiti. (Ka tallinnakeelne testament ilmus Wene walitsuse ajal 1715.) 1721 ilmus Halle linnas Saksamaal „Kodu ning Kirgo ramatu“ parandatud trükk, kus ka täiesti Hornungi jälgedes käialse. Hornungi 117 kirikulaulu ilmusid jäl sees uuesti, kuid teised 193 on tema eestujul loodud. Siis ilmus weel 1726. a. kogu waimulikka laulusid, mis suurest laulu-raamatust maha jäänud ja 1729 trükiti parandatud „Kodu ja kiriku raamatul“ juba uuesti. Nüüd hakati ka terve piibli wäljaandmise pääle mõtlema. Piibli ümberpanemiseks oli juba, nagu eelpool nägime, eelööd tehtud, kuid alles Anton Thor Helles leibus mees, kes raske töö täiesti oma õlalele wõis wõtta.

Anton Thor Helle on Tallinnas sündinud. 1713 sai ta Siiri koguduse õpetajaks ja pea päale selle Gestimaa konsistoriumi nõunituks. Thor Helle armastas Eesti keelt ja uuris seda põhjalikult, mis otstarbel ta Gestimaa külast külani ja talust taluni läbi on käinud. Ta tahtis uut Eesti keele õpetust välja anda, mis jaoks ta siis ka materjali kogus. Aga et piibli ümberpanemine tema hoolde anti, siis jäi Eesti keele õpetuse väljaandmine õp. Th er h a r d G u t s l e f f i hooldeks, kes siis ka töö lõpule viis, nii et oodatud raamat 1732 ilmus. Thor Helle asus aga täie jõuga piibli ümberpanemise kallale ja käis uuesti Gestimaa läbi, et rahva suust sõnu ja kõnekäänusid korjata, mis tal piibli ümbertõlmise juures tarvis tuli. Hoolsats abilijeks Thor Hellele oli Skullamaa õpetaja H e i n r i c h G u t s l e f f. Ka teised õpetajad aitasid omalt poolt kaasa ja nii jõutigi 1736 suure tööga lõpule.

Kuid trükitulu kandjat ei leitud. Rootsi kuningas puudus, selle tulul Väri ja ka esimesed Eesti keele raamatud ilmusid. Kuid abi tuli jäält, kust seda keegi oodatagi ei teadnud. 1729 olid esimesed wennaste koguduse liikmed Liivimaale ilmunud ja siin seltsisid asutama hakanud. Wennaste koguduse alustaja krahv Z i n s e n d o r f tuli 1736 wendi vaatama, ja teda mõeti igal pool suure waimustusega vastu. Tallinnas oli Toompää õpetaja B i e r o t h, kes ka wana testamenti tõlkida oli aitanud, wennaste koguduste sõber ja puutus nõnda krahw Zin-sendorfi-ga kokku. Ta kõneles krahwile, et piibli käsikirja trükki ei taha pääseda, sest keegi ei aito kulusid kanda. Zinsendorf ei olnud küll rikas mees, aga ta äratas rikkast kindral von B o h n i ja selle abikaasat aitamisega. Need laenasid esioija piibli trükitimiseks 1000 taalbrit ja kinkisid pärast poole ühe jao, et sellega pühakirja laiali laotada. Nii mõis siis terve piibel 1739 ilmuda ja piibli keel sai nüüd walitsewaks keeliks, kirjuseks, koolis ja kirjanuses, kuni E d u a r d A h r e n s seda uuesti ajakohaselt täiendas ja parandas. Piibel jäi esialgul küll ainult õpetajate tarmitada, sest et ta kalliks oli. Leidus ka koguduses weel wähe lugejaid ja õpetajad ei teinud õpetamises kaugeltgi enam nii hoolikalt tööd, kui Rootsi ajal. Piibli laialilaotajaks sai aga wennaste ehk Herrnhuti kogudus, kelle wõju päew päewalt rahwa seas kaswis, kuna ematirik aga tuimuse unesse uinus.

Piibli ilmumine ongi wähest ainukene rõõmustaw nähtus Bene walitsuste esimestel päewadel meie maal, sest sellegagi siir kirjanus hää tüki maad kaugemale. Sull sõnu loodi kirjakeelele uuesti juurde, mis rahwa suust saadud ainete põhjal sündis. On ju piiblis määratu juur sõnade tagawara, kus igasugused elujuhtumised ette tulewad. Nii mõisid siis pärastised kirjanikud piiblit keele poolest enestele eeskujuks võtta. Suis võib weel Wenemaa fellelordjet usujalliwust nimetada, mille põhjal ka wennastekogudused meie maale asuda tehtsid ning siinse kiriku kestel kui sõpsed wäljeseid „wabariigid“ elutsefid. Herrnhuti koguduses mõis igamees ehk naine kaasa rääkida, ettelugeba ja

koguduse wanemaks olla, waatamata kas ta ori ehk isand oli. Teadagi et sarnane „omawalitsus“ rahwale meeldis, ja nii löid ennast tuhanded ewangeliumi koguduse liikmed wennaste koguduse poole.

Wajanduslikelt elas aga rahwas wiletsamat elu kui kunagi enne, ning teda wõttis pime orjapöö Wene walitsuse alla saades oma taitsju.

39. Cestlased Katarina II. ajal.

Kahetsateistkümnema aastasaja lõpu poole hakkasid juba mõned mõisnikud ja ka Wene walitsus märkama, et Cesti orjad liiga wäljapigistatud on. Üks jagu mõisnikka tahtsid orjade põlwe otsekõhe kergendada. Ka oli Katarina II. omal tekonnal 1764 Cesti ja Läti talupoegade wiletsust näinud ja andis kindrallubernerile, krahw George Brownele käsu Liiwimaa maapäewalt 1765 talupoegadele kergitust nõuda. Browne pani siis ka ette, et orjus kindlasti ära määrataks ja karistusele ning inimestemüümistele liitsendust tehtaks. Ka nõudis ta, et mõisniku ja talupoja waranduse wahel wahet tehtaks. Mõisnikkudest enekstest oli parun K. J. v. Schoultz selle poolt, et talupoegadele rohkem wabadust antaks. Kuid mõisnikud ei tahtnud järele anda, nad nägid ju selles enese kasude kahanemist. Kui siis kindrallubeneri pääle käis, pandi mõned parandused paberile, kus juba orjal sugu liikuwat warandust koguda lubati, orjused ära määrati ja „mõõdukalt“ karistada kästi. Talupoega ei lubata enam turul müüa ja kui müüdi, siis ainult omas kubermangus, mis juures selle järele waadata tuli, et abielurahwas ära ei lahutataks. Mõisniku pääle lubati ihegi kaewata. Et neist hästi lubamistest midagi wälja ei tulnud, on isegi mõista. Need orjadeõigused olid paberil ja jäid jekkorral ka sinna, ehk küll kindralluberner nende täitmist nõudis. Muutust ei olnud weel nii pea loota, sest mõisnikud pidajid omast eesõigusest kangesti finni, 1783 muudeti Katarina II. käsul meie maa walitsusewiisi. Sisemaa eestkujul hakati siit iga mehe hinge päält 70 kop. pääraha nõudma, mis maksu Wenemaal mõisnikud õiendasid. Ka siin määras walitsus, et mõisnik maksu jõuetule talupojale pääraha laenaks, mis see orjustega mõisnikule tasuma pidi. Teadagi, et see esialgul wesi mõisnikkude weskidele oli, sest nüüd lisati seaduse nimel orjale pääraha eest weel orjust juurde ja just nii palju, nagu keegi ise hääks orwa. Kuid orjad ei suutnud jeda enam kannatada ja „rahutuselane“ käis üle maa. Seda suurendas weel kuulujutt, et kõik talupojad kroonu alla wõetud olewat ja pääraha maksuga kõik mõisaorjused kadunud on. Ei elnud mitte ainsat mõisat Liiwimaal, kus küll mäsufutuli leelima ei oleks lõõnud. Kuid peagi käisid karistusesalgad mööda maad ja wastuhakkajaid orje nuheldi kõwasti. Käpinas löödi Wen

soldatite ja talupoegade wahel lahing, kus wiis talupoega surma ja õige paljud haawata said. Karula mõisas aeti mässsojaid „läbi lipu“ ja siis wõidi juba kuulutada, et maa jällegi rahustatud on.

Nende walupä wade järele kästis Browne maapäewa esitajatel üffikute mõisnikkude pääle mõjuda, et talupoegade maksud õiglasemalt ära jagataks ja lubas kogu mittetäitmise korral ise pärisorjade eest wälja astuda, kuid mõisnikud jäiwad kindlaks kui talju ja ei annud wanu eesõigusi käest ometegi ära, sest nad olemat talupoegade hääts küllalt juba teinud. Nii teatis siis endine rõhumine ikkagi weel edasi ja walitsuse kindlusteta nõudmine suurendas wahel nende kurjust ja ülbust. Mõisa tööd juurenesid wäljawäljadel kui ka wiinaköögis, sest põllutarimine laienes ja winatarmitamine juurdus aast-aastalt lohutawamalt ja tõi mõisnikkudele mää-ata suurt kasu sisse.

40. Omad ja wõõrad rahwawalgustajad pimedal orjaööl.

Nagu eelpool kuulsiime, muretseti Anton Thor Helle ja teiste kaastegewusel terve piibli raamat Gesti keelde. Aga ka paar teist raamatut andis Thor Helle „maarahwa“ kasuks weel wälja, nimelt 1727 Lühiteise usudõpetuse „Sumala nõu inimese igawesest õnnistusest“ ja 1740 „Wiis hääd jutu ühe õpetaja ja uskliku talupoja wahel“. Esimene raamat leidis rohkesti sõpru ja trükiti mitu korda. 1741 ilmufid „Kaunid waimulitud laulud“ lauluraamatule lisaks, uii et nüüd „wana lauluraamat“ käes oli, mis enam kui sada aastat meie Lutheri usulistel kogudustel tarwitada on olnud.

Rõit mis meil senini kirjanduse põllul tehti, olid wõõrad, sakslased, rootslased ja teised teinud, kuid rahwahariduse põllul, looli tööl, tõmbafid meie omad mehed Forjeliuse kasw-anditud kaasa, ja aittafid nii umbset jõoti harida. Kuid õige wara hakkafid ka Gesti soost mehed kirjanitaks. Rootsi sõja ajast on Tartu ra-kojas ja Saani kiriku raamatus Puhja kõstri Käsü Housu „nutu laul“ alali, mis Tartu langemist kurdab ja huwitawaks tunnistufets on, et ka eestlane selajal juba kuusitaulust aru sai. Poul algab ja lõpeb sõnadega: „Oh ma waine Tardo liin.“

Käsü Hans ehk Käsü Märdi Hans, kes oma nime ka Hans Kes kirjutas, oli umbes 1700 aasta ümber Puhja kõstriks ja kui sõja ajal õpetaja Bärnu põgenes, on ta koguduse eest hoolt kannud. Wel 1730 on ta kõstri ametis olnud, kust teda siis wististe wanaduse pärast lahiti lasti. Aga weel pärastgi on ta koguduses ametitalitufi talitanud ja tema sugu on mitu põlwe Puhjas kõstriks olnud. Käsü Hans on siis esimene Gesti soost laulik

ja kirjamees. Teiseks Eesti kirjanikuts peetakse Ignati Mihk-
lit ehk Michael Ignatjusi, kes Tartu Maarja kiriku tõster
on olnud ja armatavasti Forseliusse laswandiku Ignati Jaagu wend
oli, kes Noofi kunniga ees käis. Ignatjus oli omal ajal Tartu
eestlaste seas väga tuntud ja ta hoidis wennaste koguduse poole. Ta
wõeti walitsuse poolt, kes wennaste kogudusi taga kiusama hakkas, wangi.
Kui ta wangist lahti sai, hakkas ta uuesti wennaste koguduses töötama
ja käis ühes teiste wendadega Tartust, kus sektoral veel palwemaja
ei olnud, Kambjasse palwetundidele, kus ühes rehes kofku tuldi.

Seefama Ignatjus on Schuberti jutluse raamatu Eesti keelde
ümber pannud, millest aga mõned üfsikud jaod 1752 ilmunud on.

Kolmandat Eesti joost kirjanikuts peetakse Aleksander
Kaudiali, Ignatjuse õpilast. Tema on 1787 Tartusse wennaste
koguduse palwemaja ehitanud ja 60 aastat wendade seas tegewam
mees olnud. Tema kirjutas kõnesid, mis wennaste koguduses ette
loeti. Ka pani ta wennaste koguduse tarwis nende waimulikku raa-
matuid ümber. Kui ta Johan Urndti raamatu „Tõõsist ristiusust“
ümber oli pannud, jäi ta kott pimedaks. Kuid weel pimedast pärawt
käis ta palwemajas ja juhatas jumalateenistust. Ta on 1. aprillil
1817 surnud.

Aga ta wõõraste poolt ilmus nüüd waimulikku kirjandust oht-
rasti. Madise õp. Joh. Christoph Henckel andis täielise
piiblisoo raamatu wälja, mis kahes jaos ilmus, I. jagu 1774, II.
jagu 1777 ja III. jagu 1780. Ka Suure-Jaani õpetaja Joh.
Georg Schueh andis 1791 piiblisoo wälja mis järgmisel aastal
teist korda ilmus. Ka teist sarnaseid raamatuid ilmus ja pääle selle
trükiti „Makale Koddo ning Kirgo Raamatut“ mitu korda. Siis
ilmusid weel mitu katelismust, palweraamatud ja 1797 Eestiama
õpetajate poolt „Jutluse Raamat.“

Aga ta ilmaliku kirjanduse pääle hakatakse mõtlema, sest rah-
was on juba lugemiseega harjunud. Esimeseks ilmalikuts raamatuts
tuleb küll „Eestiama rahwa kalendrit“ nimetada, mis 1731 esimest
korda, ja pääle selle korralitult iga aasta ilmus. Kalendrite lihas
püüti rahwale midogi lugemise warats pakkuda, mis wanemates wäl-
jaannetes kaunis ajakohased ja siurikkad on olnud. Laste tarwis on
juba „Kute aabits“ ennem olemas, millele 1795 D. W. Wasingi
ja 1811 K. E. Bergi aabits tõrwa ilmuwad. Tallinna güma-
siumi ülemkooliõpetaja Friedrich Gustaw Arwelius hakkab
koguni Eesti keeli juttusi kirjutama, mis päälkirja all „Juttu ja
õppetuse ramat“ 1782 ilmus ja millele II. anne 1787 järgues.
Siis ilmus weel tema julest 1790 „Ranna Josefpi hädda ja abbi
ramat.“ D. pää õpetaja Johan Martin Hehn andis 1788
a. Tartu murdes „Jutto ning mõisto kõnne“ wälja.

Õfegi mõisnikud hakkasid kirjanikuts ja Eesti luuletajateks. Nii

arwatakse tuntud laulu „Tiiu tasane ja helde, oli armas minule“, parun Tiesenhause ni luuletusets, kes 18. aastajaja lõpul Eestimaa Raareperas mõisaomanik on olnud. Laulu olemat ka oma abikaasa jurma puhul teinud ja see on wäga ilusasti korda läinud. Laul ilmus 1788 a. „Der Deutsche Merkur“ maikuu numbris. Siis on weel Kanepi õpetaja v. Roth Wõru murraus laulusid teinud, samuti ka Põlwa õp. Oidekopp, kellega nad koos „Tartoma rahwa Näddali Lehte“ wälja on annud. Keila praosti Otto Reinhold v. Holzandis 1817 „Luggemised Eestima tallorahwa mõistuse ja süddame jahutamiseks“ wälja, kus ka laulusid leidub. 1750 on Torma õpetaja Joh. Georg Eiseni proolt isegi esimene kärneri raamat wälja antud, mis aga kaduma on läinud. Kuulus wanawara koguja ja kirjaniik N. W. Supel andis 1766 arstlise ajakirja „Lühikese õpetuse“ ja 1771 „Arsti raamatu“ wälja.

Siin kohal peame ka nimetama, et selleaegsed õpetajad hoopis iserada hakkasid kõndima ja usku nii hakkasid õpetama, nagu sellest mõistus aru sai. Nii hakati ka siis selles mõttes waimulikku kirjandust soetama. Lauluraamatud loodi sel sihil Läti kui ka Eesti keeles ümber ja piiskopp Sonntag wõtris ise Läti lauluraamatu parandamisest oja, mis 1809 ilmus. Eesti keeles anti jarnane parandatud kiriku laulude kogu juba 1796 Ambla praost Lütke poolt wälja, milles 320 laulu leidus. Mõistuseusu laulud kõnelesid ainult woorusest, kohusest, tööst ja talitusest, kuna jumalitud asjad wälja jäid. Selles sihis anti ka praost Lütke poolt 1795 „Õpetuse Ramat, mis nende hääks kes Jummalat püüdwad selgemine tunda ja õiete teuida“ ning 1795 katekismus wälja. Ka Tartu-Wõru murraus ilmus mõistuseusu lauluraamat 1802 ja katekismus 1816. Kuid ka mõistuseusu wastaseid õpetajaid leidus, kes siis wanas sihis waimulikka raamatuid edasi soetasid. Nii on Nõo õpetaja Benjamin Szibalsky poolt selle mõtteline juuluse raamat 1779 ilmunud ja ka wana kiriku lauluraamat ilmus uutes trükkides edasi.

Mõistuseusu wastu sõdijateks said aga kõige päält wennaste kogudused. Nende poolt ilmusid nii mitmed waimulikud raamatud ja lauludekogud, kus eesilastegi tehtuid waimulikka laulusid leiduda. Isegi Tartu-Wõru murraus ilmus suur hulk wennaste seltsi waimulikku kirjandust, ja wennad ise tegid rahwa seas hoolega tööd, nii et „usu tuli“ mitte kustuda ei saanud. Nõil, selledele kiriku mõistuseusk ei meeldinud, kogusid end wennaste koguduse warju. Wennaste koguduse kirjandus ei saanud kaugelegi päris kiriku kirjanduse ligidale: Keel oli konarline ja käis kui künnatud maad mööda, hulk sõnu Satša keelest ümber kirjutatud ju. Kuid ka siju poolest olid nende raamatud wiletsamad, sest wennad olid küll sõnamehed mitte aga kirjamehed.

Magu kirik Rootsi ajal pandud põhjal kiriklikku kirjandust edendas, niisamuti katsuti ka endisel ahusel rahwatoolisi uuesti elule kutsuda,

fest pilt sõda oli ju peaaegu kõik walgusehallitab kinni sulgunud ning endised kooliõpetajad olid kas sõjakäras surma saanud ehk latku küüsi langenud. Siinimaa konsistorium andis Wene walitsuse algul õpetajatele käsu, et nad nädalas kord talurahwale ja teenijatele katetismust ja ristiusu tähtsamaid tükkiõid peaksid õpetama. See käst põhjenes weel wana Rootsi seaduse ja kuninga käskkirja põhjal ja sellest kaswas nõndanimetatud Leeri-ehk õppuslaste kool välja, mis Wene walitsuse algul meie Lutheri kirikutes tarwitusele wõeti. Kindlaks seaduseks saab aga leeritamine alles 19 aastajaja algul 1805.

41. Rahwakoolid Wene walitsuse algul.

Uga ka Wene walitsus katsub rahwahariduse eest hoolitseda. Keiser Peeter I. nõudis 13. detsembril 1711, et kõik koolid, mis Rootsi ajal tööd alganud, jällegi edasi töötama peawad hakkama. Kuni 1713. kirikukatsumine ette wõeti, siis leiti kahesikümnest kihelkonnast üks ainulene kool ja jääski oli ainult kolm last õppimas. Kiriku katsumisel õhutati õpetajaid haridusette, nii et 1721 juba mitmes kohas kihelkonna kooliõid leidub. Õpetajad ise hakkasid nüüd koolmeistriteks, sest weel ei olnud Forseliusest õhutatud woimustus kustunud. Rootsi sõja ajal oli Sangaste õpetaja *Chilian Rauschert see*, kes rahwahariduse lampi ka kõige raskeimatel filmapilkudel lõtkel hoidis ja Forseliuse eestujul töötas. See mees wiibis aastas 110 kuni 118 päewa kihelkonnas rahwast loetamas ja õpetamas. Rauschert asutas juba Rootsi aja lõpul Sangastesse kooliõpetajate seminari ja kihelkonnakooli, kust Tartu- ja Wõrumaa jaoks kooliõpetajaid ja õftrid õpetati. 1703. aastal sattus ta Wene sõjawangi ja kui ta jäält 1714 lahti sai, tuli ta Sangastesse tagasi, et siin oma haridusette edasi jätkata. Aastal 1717 loetakse Sangastes 253 koolilast nimepidi alles, kuid weel seltsamal aastal, 7. aprillil pani rahwahariduse sõber omad filmad wiimsele unele kinni. Tema tööd aga jätkas ta poeg, kes ka Sangaste õpetajaks sai, edasi.

Kuid ka teisi sarnaseid õpetajaid on olnud, kes suitsawat rahwahariduse küünla tahti jälle põlema püüdsid puhuda. Nii teatatakse Rodawere õpetajast *Rikolaus Uæst*, kes jäält 1726 — 1769 õpetajaks oli, et ta külast külaste ja majast majasse rändas, ning noore rahwale lugemist õpetas. Siinimaa kindralsuperdent *Jakob Benjamini Fischer* hakkas koolide eest hoolitsema ja juba omal esimesel ameti aastal 1736 wõttis ta selleks suure koolikatsumise ette. Ta leidis Siinimaa kooliõud wäga wiletsas järjes, koolmeistrid ei osanud ise suurt ühtegi, koolimajad olid õpetajate saunad ja koolilapsi leidis 108 koolis ainult üle 1200. Koolid ja kooliõpetajad olid ni siis suuremalt osalt ainult nime pärest olemas, nagu endise patema aja mälestuse jätiõed. Põll katsus Fischer koolide eest kõik teha mis wõimalik,

kuid rüütelfond ei toetanud tema plüüdeid soovitawalt. Wolmari kreisis oli kindralprona v. Hallert seminari asutanud, kuid sääl õpetati ainult wennašte koguduse liikmeid, kellede kooli tööst aga suuremat ei teata.

Kui Katarina II. walitsuse ajal krahw George v. Browne Liwimaa kindralkuberneriks nimetati, siis hakkas Liwimaa koolielu edenema. Kindralkuberner nõudis maapäewalt rahwakoolide korraldamist ja nii tehti siis otsusets, et iga mõis mille suurus mitte vähem kui 5 adramaad ei ole, enesele mõisakooli peab asutama. Wähemad mõisjad pidid lapsed „kõstrikooli“ jaatma ja õpetajatele tehti kohusets igal kuul koolisid katsuma, koduõppijad pidid aga aastal kord, lihawõtte ümber õpetaja ette katsumisele ilmuma. Lapsed pidid lugemist ja katekismuse wiis päätükki mõistma. Muudugi õpetati ka nist siin ja sääl kirjutamist ja rehtendust, kuid pääasjalikult oli kool leerile ettevalmistusets. Walitsuse poolt kinnitati Liwimaa kooli seadus 18. aprillil 1765 ja eht koolid kull mõisakoolide nime kandsid, olid nad ometi esimesed Liwimaa wallakoolid, sest mõis ja wald oli siis „herra“ omandus ja mõisa kui ka walla rahwa lapsed käisid ühes koolis. Koolide ülespidamine oli mõisa asi, ning kool ei olnud mitte sunduslik waid wabatahtlik: aga siisgi nõuti, et kõik lapsed lugesid ja katekismust mõistma peawad, õppigu nad seda siis kas kodus eht koolis.

Kuid ometi ei edenenu rahwakool weel soovitawal wiisil: ränk orjus rõhus rahwast ja see ei lastnud paljuid wanemaid laste wastu oma kohust mitte täita. Ka koolmeistritest oli puudus ja koolimajasid ei olnud nii hästi kui olemasgi. Kooli peeti suuremalt jaolt rehetubades ja talu saunades, harwa ka talu kambris. Koolmeistri palgats oli esialgul ainult teoorjusest wabastamine, kuid siisgi tarwitas nii mõnigi mõisa kooliõpetaja waba aega oma katust, jaatis teda woorise eht seadis jälle mõisas üht eht teist tegema. Harwa anti ka walla kooli jaoks maad tarwitada, mida siis koolmeister harris. Pärast poole aga hakati ka wiljapalka maksma, kuid seda oli nii kasinasti, et see kull waewalt kedagi elatada mõis. Ka lihelkenna eht kõstri koolidega ei olnud parem lugu: majad wiletsad, kooliõpetajad puudulikud, õppijaid kasinasti, kuid aegapidi seatasse neid siin ja sääl juurde, nii et juba mitmes kohas koolikatsujad nende üle kiitawat otsust anda mõisid, nagu Tormas, Rõuges ja Wõnnus.

Liwimaa kubermangu eeskujul asutati ka Saaremaa'e ja Tallinnamaale wallakoolid. Aastal 1784 nõuab Gestimaa ülemwõimus, et igal mõisjal oma wallakool peab olema ja 1788 teatab juba Gestimaa kuberner kindralkubernerile, et talurahwa jaoks asutatud mõisa. Kui ka kõstrikoolid täiesti „hääs korras“ olewat. Muudugi tuleb seda „kääd korda“ sellesama mõõdupuuga mõõta, mis Liwimaa'is, ja nagu ennem juba nimetasime, ei wõi neid rahwakoolisid meie aja rahwakoolidega wõrrelda: Koolilt nõuti weel wähe, ainult lugemist, katekismust ja liitkulaulu ning koolmeistritets scati esialgul

Kõiguni tarnaseid isikuid, kes muu ameti peale enam ei tõlbanud. Pääle selle puudusid ju veel tarvilikud kooliraamatud ja kõike koolitarkust saadi ainult kodu- ja kirikuraamatutest, kattekismusest ja — aabitajast. Et rahwas waene oli ja orjus neid liiasti rõhus, siis olid ka kooli wastu külm ja paljud pidasid koolistäämist uueks karistuseks ja koormaks. Teadagi, et kool ise selles süüdi oli, sest et haridusametutele jääb mitte täiel helendusel ei lõkendanud.

Üleüldises kokkuvõttes peame ütleva, et selleaja Liivi-, Eesti- ja Saaremaa rahwakoolid õieti ainult leerile ettevalmistamise ehl usuõpetuse koolid olid ja alles pääle priiuse kuulutamise, 19. aastajal, hakkasid nad aegamööda uut tuju omandama ja said siis tõsisteks rahwakoolideks.

See on ju loomulik: pime orjapä, mis Eesti rahwa turjal lasus, ei võinud ega saanud teda ka haridusekäigul edasi viia, sest orjadele ei tohtud ju heledat küünalt põlema süüdata, waid neil oli määna-veerust rehetua ahjumurga wahel küllalt ja rõhutatud eestlane pidi orjapäöl sellesamagi waimuwalguse eest — tänulik olema . . .

42. Etimejed wabaduse tiired.

Läbi patšu, pimedada orjapä hakkasid aegajalt heledamad tiired tungima ja wabam mõttewõll wõttis ülemaas ringkonnas lordkorralt itka enam maad ja rõhlem ning rõhlem tuli häält kuuldawale, mis orjadele paremaid seadusi ja õigusi nõudsid. Ka waimulikud said juba aru, et orjade piirita rõhumine mitte ristiusu kõrge waimuga kokku ei läi, sest jääb ei tehta rikka ega waeše, ülema ega alama wahel wahet. Nende maapäewa liikmete hull kaswas alataja, kes orjade poolt sõnase ütelda julgese, olgugi küll et alguses seda wäga tasa ja targu tehti, sest suur hull mõisnikka tahtsid enne kui parasi oma isade eesõigusi raudse kärga kinni pidada. Kui 1795 Liivimaa maapäew kokku astus, siis loodeti kindlasti, et ka orjapäwle kergitamiseks jääb midagi ära tehtakse. Ka Liivimaa waimulikul pääb, kindralsuperdent Sonntagil, oli niipalju tõblblisi julgust, et ta mõisnikkudele suu sisse ütelda julges, et orjade põwle kergendamine nende otsekõhene kohus on. Kuid sellest ei tulnud seekordgi weel midagi wälja, maapäew ei arutanud asja mitte lõpulikult ära, waid jättis selle juhtide hooletse, kes kreiji mõisnikkude asemikudega nõuu pidid pidama ja eeltõõd tegema. Need eeltõõd tulid siis 1796 a. maapäewal arutasele. Üks jagu mõisnikka nõudsid tingimata orjade põwle parandust, sellede eesotsas Friedrich von Sivers, ja krahw L. A. Mellin oli. Maapäew tegi seekord otsuseks orjusi kindlaks määrata ja mõisnikkude piiramata omawolilise piiri panna, mis neil orjade ihu ja waranduse üle senini olnud oli. Kuid seekordgi ei olnud nõuupidamisel midagi tagajärge, nii et järgmisel aastal sedasama asja maapäewal uuesti arutati. Ka

siis ei tulnud sellest suuremat wälja ja orjad ägasid endise rõhumise all edasi. Pääle selle kustutas see priiuse „koidutuma“, esimisi kiiresid, et keiser Paul I., kes Katarina II. järele, kui see 1796 walitsema sai, kõit endised eesõigused ja walitsusekorra meie kodumaal kinnitas ja isegi talupoegade müümisele ja ostmisele talistust ei teinud, sest hääd nõuandjad seletasid, et see waba kauplemise rikkumine olewat, ja muud sellest järele, keisrile ette. Alles Paul I. äkilise surma järele tungisid pimedasste orjaõõsse jällegi nõrgad walgusekiired, millede walgus kindlalt ja aegamööda suurenes. Wene troonile astus Pauli poeg Aleksander I., kelle walitsuse ajal meile priius tuli. Liwimaa wabaduse nõutajad nägid ära, et noor keiser uue aja aadetele wastululew on, mis pärast siis ka ennem nimetatud Fredrich von Siversil lorda läks keisrert oma mõtte poole wõita. Noor keiser oli ka Liwimaa hariduse hallika — Tartu ülikooli, 1802. aastal uuesti awanud, nii et mõisnikkude pojad, kes senini wäljamaal õppisid, nüüd kodumaal oma haridust edasi jätkata said. Suba Gustav Adolf oli 1632 Tartu ülikooli asutanud, mis aga hiljem Pärnu wiidi ja sõdade ning segaduste järel duusel seisma pidi jääma. Tartu ülikooli esimene rektor, Georg Friedrich von Parrot, oli oma aja wabamõtteline mees ja aitas Friedrich von Siversil kaasa orjade rõhumise wastu sõbida. Kui siis Liwimaa maapäew 1803 jällegi asja harulama hakkas, siis kuusid wabamad mehed wanameelseid mõisnikka wõita ja uuenduste eelplaani wiidi läbi. Nga nüüd tõstsid wanameelsed keisri ees kaebtust ja tahtsid, et kõit endiselt jääks, mis pärast siis Peterburis eelplaani läbiwaatamiseks komitee asutati. Sellest komiteest wõtsid Liwimaa rüütellonna poolt maanõunikud R. v. Anrep ja G. v. Buddenbrock osa. Uuenduste nõudja v. Siversi walimised ajasid wanameelsed wastased nurja. See komitee, kust ka sisemiste asjade minister, krahw Kotshubei, osa wõttis, töötas pool aastat, mis järele keiser 20. weebr. 1804 need seadused kinnitas. Muudugi ei olnud nende seadustega tagasikisklujad mõisnikud rahul ja nii tõusid wabamate ja wanameelsete mõisnikkude wahel ägedad tülid ja waielused, kuni ülemal nimetatud seadustele 1809. aastal lisaseadused kinnitati.

See dujed ja määrused, mis nüüd anti ja kinnitati olid umbes needsamad, mis Rootsi walitsus enne Põhja sõda maksma pani kuid hoopis nõrgemal kujul ja niiviisi et mõisnikkudele ilka rohkem õigusi jäi kui Rootsi seaduste ajal, sest see siis ka tuli, et need seadused kuigi kaua ei kestnud. Nende seaduste järele pandi Rootsi waturamaad uuesti maksma ja määrati ära, kui palju talupoja maa wäärt on ning kui palju mõisnikud selle eest orjust nõuda wõisid. Ka oli sulaste wahelkord peremeestega kindlalt ära määratud ja nende palgaolud korraldatud. Pall pidi maaga ja wiljaga maksetama ja kogukonna walitsused walwasid selle eest, et ilma tööta ja maata inimeste hull sunnaks ei lae-waks, mis sel teel sündis, et õigile kohta ja tööd muretseti. Kui

omas kogukonnas tööd ei leidnud, siis võis seda ka herra lubaga mujalt ja isegi linnast otsida, mis eest aga herra taju pidi saama.

Peagi ei olnud selle korraldusega rahul, sest peremehed ei hoolinud sulastest, ei andnud neile süüa ja käisid nendega ka muidu halvasti ümber. Oli ju sulane ainult süüa ja süüa töugatarv töömehin, kes talupoja kui ka mõisniku nurmel ühtewiisi orjana pidi. Peremehed said aga ikka teenijaid, sest kogukond pidi neile neid muretsema, kuid sellega ei olnud rahul, et igal ühel, keda kogukonna poolt anti, ikka ühejulgust palka pidi maksetama, olgu ta häa ehk halb tööline. Waba tökkuleppimine puudus täiesti.

Ka mõisnikud ei olnud uute seadustega rahul, sest nad tundsid, et nende majapidamine kahju hakkas saama. Seaduse järele ei võinud nad nüüd rohkem orjust nõuda, kui wakuraamatus älewel seisis ja see oli herradele paha. Kui talupoegi palju oli ja mõisamaad vähe, siis ei suutnud mõisnik älearu tööjõudu kuidagi enese kasuks ära tarwitada, aga kui maad rohkem ja talupoegi vähem, siis tatistas mõisnikku wakuraamat suuremat erjust talupoegadele pääle panema ja nii ei lastnud seadus endisel wiisil enam wabalt orja kurnata, waid sellel olid oma kindlad piirid, — kui palju ja kui kaugele rõhumises minna võib ning see ei olnud kõikidele mõisnikkudele mitte waga armas.

Ka sulased ei saanud uuest seadusest selwiisil õiget tulu ega kaitset ühtegi. Nõrd oli tal teenistus ja koht, teineford aga mitte ja alataja taswis kogukonnas nende hull, kellele jääb enam sugugi ruumi ega tööd ei leidunud. Uue seaduste järele ei tohtinud mõisnik enam talumaid wähenada ja mõisomaid juurde teha, uagu ta seda ennem omawoliliselt igapidi teha wõis. Nõdik need liisendused panid osa mõisnikka kihama, kudat „liisendatud oludest“ jällegi wälja pääseda ja nad pidasid wähetpidamata nõuu, kudat talupoegadest ajatohaste seaduste järele kõige rohkem kasu saada. Mõisnikkude seas leidus aga ka neid, kes rahwale tõesti hääd soovisid, uagu eelpool näeme.

43. Kuidas priius meile tuli.

Lääne-Europas pääsesid suure Napoleoni sõdade järele wabamad mõlted täiel hool liikuma, sest maailma wõitja tahtis ka talupoegade ränka olukorda parandada ja luhu tema ilmus, süüna tuli ka priius, muidugi sel kujul, kudat suur mees ise seda mõtles ja arwas. Napoleoni mõjul said 1807 Poola talupojad priius ja selsamal aastal kaotati ka Preisimaal pärisorjus. W a b a l e p i n g ja w a b a w õ i s t l u s pidi igal pool kehwa majanduslist seisukorda tõstma, iga loidik pidi katkema, mis inimest ta liikumises ja mõtlemises tatistas. Igallits wõis süüna minna, luhu ta tahtis ja seda tööd ja ametit pidada, mis talle armas oli, ilma et ta enne herra käest selleks luba oleks pidanud paluma, uagu enne.

Need uued aated ja uued mõtted leidsid ka Eesti- ja Liivimaaale teed, siin hakati järele mõtlema, kas see wahesi mõisnikkudele kasulikum ei oleks, kui rahwas wabaduse saaks, aga maa endist wiisi neile jääks, mida nad siis waba lepingu teel talupoegade kätte edasi anda wõisid. Sellelabi jääksid ju ka wihatud wakuraamatud kõrwaie, mis nende tööstuses ja mõisa orjuses talistusteks ees olid. Liivimaaal hakkas uute sihtide eestwõitlejaks Urwaste mõisaomanik Samson v. Himmelfjerna, mis tarwis ta 1818 a. soowkirja awaldas, et lähem Liivimaa maapäew talurahwa wabakslastmise üle nõuu hakkaks pidama. Mõisnikud said ka aru, et uut korda tarwis lüua on, lüua ainult wähesed 1804 ja 1809 aastate seadusi küllalt kohaselt peamad. Ka kindralkuberner Paulucci nõudis nüüd wolituse käsul parandusi ja lubas mõisnikkude isäralisi soowisid silmas pidada. Kõige päält soowiti muidugi, et maa, mis 1804 aasta seaduse järele maaharijatele talupoegadele jäi, kes selle eest määratud kohuseid täitsid, nüüd ktsfendomatalt mõisnikkude omaks langeks. Sellekohane eelkõõ tehti maapäwa poolt walmis ja leidis ka keisri poolt 13. juulil 1818 kinnitust. Nüüd seati ka mõisnikkude, kroonumõisate ja linnade saadikute poolt õigusseadlase S. v. Samsoni juhatusel uued Liivimaa seadused kokku, mis erakorraline maapäew waetu wõttis ja millele weel 21. detš. 1818 seletaw sissejuhatus juurde lisati. Need seadused kinnitati järgmisel aastal 26. märtsil 1819 keiser Aleksander I. poolt, ja nii oli siis Liivimaaalt päris orjus kadunud. Eesti- ja Liivimaa wabadus on wähe wanem nimelt kinnitati Eesti- ja Liivimaa talurahwa seadus Aleksander I. poolt 23. mail 1816. Talumaa aga, mida talupojad siimaale oma omadusena tarwitaksid ja pääle surma oma pärijatele edasi pärandaksid, sai nüüd mõisnikkude omandusels, nii et talupoegadel pääle antud wabaduse muud ei jäänud kui ihu ja hing. Mõisnik wõis nüüd maad wälja rentida eht müüa, nii uagu ta seda ise hääks arwas. Tõudude „waba wõistlus“ tõstis warstigi rendi- ja maahiina kõrgets ja nii olid mõisnikud need, kes wabadusest kõige päält kasu said. Wakuraamatud, mis teoorjuse määraksid ja neile piiri panid, olid nüüd kolikambris ja mõisnik wõis talupojale rendile antud maa eest nii palju orjust eht ka raha maksu nõuda, uagu ta ise soowis. Waba kokkulepimisest oli ainult ühele poolele kasu, lüua teine pool — talupoeg mittekokkulepimisest korral kui lind kunagi ilma wälja wõis lennata, palja käega enesele uut kodukollet otsima ja pesa ehitama. Maa asi oli nähtawasti mõisnikkude kasuks otsustatud ja nad wõisid nüüd külasid ja talusid häwitada, mõisawäljasi juurendada ja karjamõisaid asutada. Katsuti siin ka niisugust majapidamist sisse seada, mis wõimalikult wähese kuluga palju tulu toob. Niisugusels kasutowaks hallikaks arwati lammastekaswatust, mis 19. aastasaja esimesel poolel Liivimaaal õige laialiselt maad wõt-

tis. Lambakarjased ja lammaste ravitsejad toodi Saksamaalt, nii et eestlased selle tööharu juures vähe teenistust leidisid. Lammaste karjamaaks tarvitati siis ka talude ja külade väljajarituid nurmesid, kuna maarentnikud soode ja rabade äärde asetati, muidugi veel alles siis, kui nad herraga kaubale said.

Nii oli siis maa, mida eestlased ja lätlased põlvest põlve harinud, riütlite pärisomandus ja maa päriselanikud, „maarahvas“, vabad. Antud vabadus, mis talupoegi ilma õigusteta teenijate salgaks tegi, kes koduta ja kolmeta rändasid eht jälle maad pidades, seda rentides ja läest andes nagu hobust vahetasid, see „vabadus“ mõjus nõnda, et mõned saksad isegi juba aru said, et see ikka nii ei lähe ja 1833 a. maapäewale ette pandsid parandatavat rendiõigust seaduslikul teel maksuma panna. Muidugi ei olnud suurem hulk sellega päri, sest see oleks mõisnikkude vabadust takistanud ja talupoegadele kindlamat jalgealust loonud. Ka loodeti vabadusest palju rohkem, kui kätte saadud oli, ja arwati, et mõisnikud kõiti neid häädusi ja õigusi kätte ei anna, mis ülevalt poolt lubatud on. Tegemine, mis nüüd waba lepingu järele mõisale tehti, oli veel raskem kui orjaajal, sest mõisad waatasid tange waljusega selle poole, et tööd ka tõhijelt tehtakse ning mõisasse tubli teoline saadetakse, mitte nimekandja. Talupojad pidid talusid nende tingimistega rendile võtma, mis mõijaomanik ette pani ja kui ta seda ei tahtnud, siis mõis ta Süripäewal kohast wälja kolida. Mändaja kontraht oli aga väga lühikene ja tehti enamasti kolme aasta pääle. Teadagi, et sel teel waeus Eesti perekondadesse tikkus, mida veel alatiwad italduseaastad suurendasid. Ei ole siis ime, et eestlane haganaleiba sõi, mida sõelaga ahjuist wälja tõsteti, sest et ta koost ära lagunes. Kui jarnane leib laudile riinulile pandi, siis hoiatas pereema karjalapsi: „Lapsed, waadake tulega ette, leiwad on laudil“. Leiba hoiiti siis kui püsirohtu tule eest, mis iga filmapiilk põlema mõis plahwatada.

Mõisnikud hakkasid enestele uut pääsemiseteed otsima ja uusi seadused nõutama, mis läbi nende majandus tõuseks. Aga et seda enam muidu tõsta ei saanud, siis pidi ka talupoja elu kergitama ja parandatama. Tallinnamaa maapäew otsustas 1846. a. et talumaid enam mõisa külge ei tohi võtta. Muidugi oli talude all nii vähe maad, et säält midagi enam võtta ei olnudgi. Ka walmistati nüüd uus Eesti maa talurahwa seadus, mis 5. juulil 1856 kinnitati. Eääl selgus, et terve maa omanduse õigus mõisnikule jääb, aga talupoegade tarvitamiseks lahutatakse maast, mis talupoegade käes rendil oli, üks osa ära ja tunnistatakse talumaaks. Seda maad võib teoorjuse, wilja- ja rahamaksu vastu tarwitada eht ka talupojale ära müüa. Teoorjust wähendati ja katuti pikapääle kogu ni kaotatagi. Aga nute määruste ilmunimisel nägid talupojad endid jällegi petetud olemat ja nii tõusid rahutusel Mahtras, Anijas ja

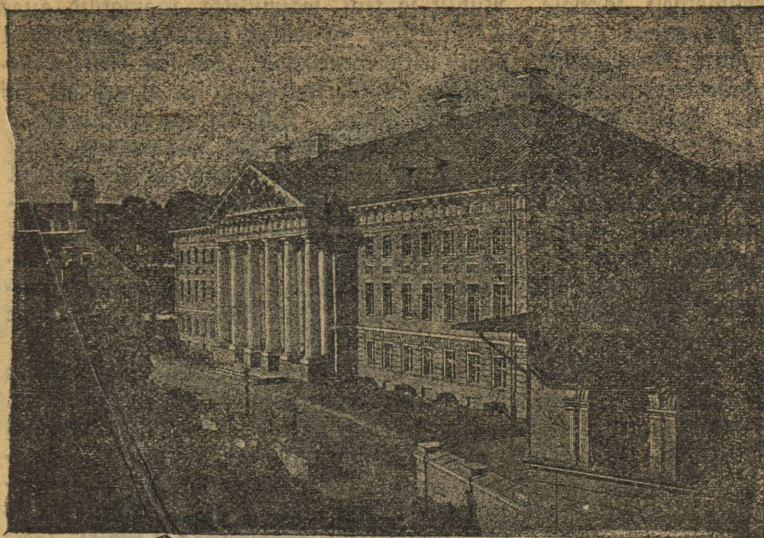
teistes kohtades. Muidugi rõhuti need niisamuti waljusega maha, nagu Liwimaalgi.

Liwimaal katuti seltsamal ajal olusid parandada, sest teoorjus ei toonud enam suurt tulu ja rahwas kippus käest rändama minema ning uut usku omandama, mis mitte sallida ei wõidud.

Mitmel korral tehti ja täiendati Liwimaa maapäewa poolt seadusi, mis keiser Aleksander II. 30. nov. 1860 kinnitas ja alles 1863 makswaks said. Teoorjuse ja segarendile tehti wiimaks täielik ots pääle, talupojad wõisid kohte Liwimaa mõisnikkude kredittasfa abil osta ja talurentnikud said eesõiguse talu ostmise juures enesele. Kes siis rendifõrgenduse ehk talumüümise puhul oma eesõigust ei tarwitanud, see wõis jällegi wälja minna „paremat“ ostima. Sel teel jätsid siis paljud talupojad, kes senini oma isasjade kohtadel aastajadafid elanud ja mõisat orjanud, nüüd omad kohad maha ja rändafid teistesse waldadesse, kihelkondadesse, Wolga äärde, Krimmi ja Suhumisse. Ka linnadesse mindi õnne ostima, kuid küll wähesel arwul. Wiljandimaa mehed, kui agaramad ja jõukamad, olid esimised kohtade ostjad ja kui neile kõigile omas waldades maad ei jatkunud, siis tulid nad Tortu- ja Wõrumaale ning ostsid siingi paremad kohad ära, kuna endised talupidajad ostuhinda kõrgeks pidasid ja isade kohtadelt lahkusid. Ka rüütlimõisaid wõisid nüüd talupojad osta -- muidugi kui neil selleks rahu jattus. Nüüd said ka kogukonnad oma walitsuse, mis seadused Aleksander II. 19 weebr. 1860 kinnitas.

Kõik need wabadused ja asjad andsid ainult poolkaudu talupojale õigusi, kuna suuremad ja paremad õigused ikkagi mõisnikule jäid. Kohtud, kirikud ja koolid olid enne kui pärast nende wõimuses ja weel hää walitseja Aleksander II. päiwil näeme meie tudas ihunuhhtlust mõisates edasi jagati, ehk küll salakessi ja vähemal mõõdul, kui enne. Kogukonnakohus, mis Liwimaal kihelkonnakohtute walitsufe all töötas, pidi asja nii juhtima, kui faksad tahtsid. Kes siis hästi sõna ei kuulnud, see keerutati „wõimude poolt“ ikka nõnda fisse, et ta wiimati kihelkonnas „sauna“ sai. „Sai kihelkonnas kuuskümmend“, see oli harilik sõna, mis aasta 30—40 eest weel kõigil pool Liwimaal kuulda wõis. Fahi ja kalapüüdmise õigus, kõrsti- ja weskipidamise õigused, need olid ainult mõisa omad. Ka kiriku õpetajaid seadsid mõisnikud eneste padronadi õiguste kaudu weel meie päiwilgi ametisse.

Et maad päriselt müüma hakati, sellega said talupojad nähtawasti küll kindla jalgealuse, ühtlasi tõusis ka mõisaherrade fissetulek alatafa, kes maahinda aast-aastalt fergitasid. Ka mõisnikkude laenuafutused, kust ostetawa talumaa pääle raha laenati, aitasid maahinda tõsta. Nende abil said mõisnikud ilma ülesütlemise kartuseta laenu ja wõisid oma maaolusid nüüd parandada, uuendada ja tõsta, nii

Tartu ülikool.

et 1870—1880 meie maal mõisnikkude põllupidamine ja karjatasvamine wist kõige kõrgemal järjel oli. Ostiti ju sel ajal kõige rohkem talusid ja raha sai liikuma.

46. Hariduslised olud priiuse tulekul.

Kui meie priiuse tuleku aja haridusliste olude pääle waatame, siis näeme, et see nüüd jõudsal sammul edenema hakkab. Kiriklise kirjanduse kõrwal tekkib aegajalt rohkem ja rohkem ismalikku kirjandust ning koolides hakatakse kirjutamist, rehkendamist, maailma ajalugu, maade tundmist ja isegi füüsikat õpetama, mille jaoks õpetajad ije tarwislikka kooliraamatuid kirjutasid. Aleksander I., kes meie priiuse kinkis, asutas ka 1802 Tartu linna — „tarkuse templi“ — ülikooli, nii et nüüd juba ka eestlased kergemalt kõrgema hariduse osaliseks wõisid saada, kui enne. Ülikooli juurde awati ka usuteaduse osafond, kus omamaa nooredmehed siis õpetajateks õppisid, kuna endised õpetajad kõik kas wäljamaalt sija ametisse kutsuti ehk jälle nooredmehed siit sinna ametit õppima saadeti. Tartu ülikool mõjus selleks palju kaasa, et nõndanimetatud „mõistuse ust“ kadus ja kirik jälle „selge“ pühakirja seletamise juurde tagasi pööras.

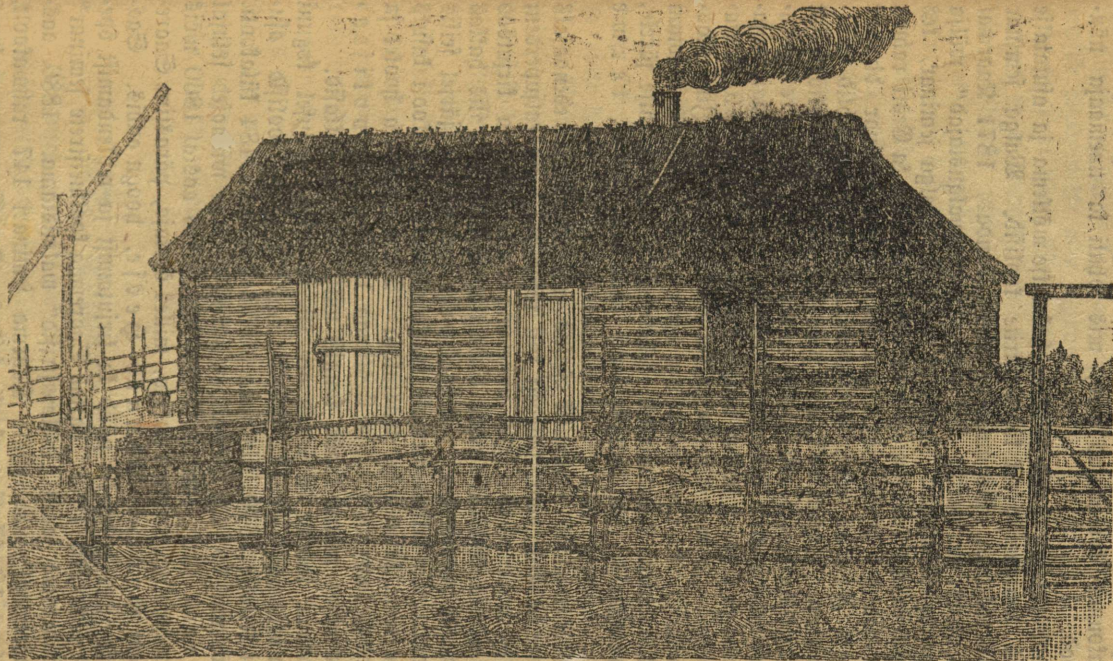
Waimulik kirjandus seati nüüd jällegi piibli põhja pääle ja 18. aastasaja lõpul ja 19. aastasaja algul wäljaantud raamatud tõrjuti

tarvitamiselt kõrwale. Piiblit ja teisi waimulikku raamatuid aitas esiteks „Wene piibli selts“ trükkida ja wälja laotada ning 1831 kinnitati „Ewangeliumi piibli selts Wenemaal“, kes siis kiriklise kirjanduse eest hoolitsema hakkas. Piibli keelt siluti ja parandati nii et see alataja ajaga sammu pidi käima. Kuulus akademicus F. S. Wiedemann sõelus hoolikasti piibli keele läbi, mis ta keelemeistri Ed. Ahrensi eeltööde põhjal toimetas. Kirjawiis jäi aga esialgsi weel muutmata, ja alles meie päewil ilmusid piibel kui ka uus testament täiesti uues kujus. Ewangeliumi Lutheri usu kiriku tiels Wenemaal asutati piiskopp Dr. Karl Christian Uimanni eestwõttel „abiakasja“, mis 7. juulil 1856 ülemalt poolt kinnitati. Kaasjast anti abi kirikutele kui ka koolidele, kus rahwas ise oma jõuga neid asutusi toetada ei suutnud.

Seesama piiskopp Uimann on ka rahwakooli selle järjaj tösta aidanud, mis ta minewal aastasaja keskelt ja lõpupoole oli. Uimann oli Riia kaupmehe poeg ja õppis Tartus ja wäljamaa Aliskoolides 1810—1814 usuteadust. Kui ta ülikooli lõpetanud, waltti ta Läti- maale Kremoni koguduse õpetajaks. Siin kutsus ta pea tubli kihelkonnakooli elule ja kirjutas 1825 rahwakoolide edenemise kasuks saksa-keelse raamatu, kus ta rahwakoolide waenlaste wastu südiste sõdis ja kõiki koolide asutamisele üles kutsus. 1835 kutsuti ta Tartu üli- kooli professoriks, kust ta aga 1842 kaebuste tagajärjel lahkuma pidi. Kuid nüüd alles algab tema tõsine töö meie rahwakoolide kasuks. 1844 asutati Siwimaa koolinõutogu ja Uimann nimetati esimeseks Siwi koolinõuunikuks. Tema löi nüüd Siwimaa koolidele kindla korra, ajutas kohalikud kooliwalitsused ja kutsus nõnda terve rahwa isetegewusele koolide ja hariduse kasuks.

Küll lahkus Uimann Riiaist, sest et Aleksander II. ta 1856 Wenemaa Lutheri usu kiriku piiskopiks kutsus, kuid ta siin töötas ta Gesti ja Läti rahwa kasuks. 1868 palus ta end wanaduse pärast ametist lahti ja asus Walga linna elama, kus ta weel kuni surmatunnini kirjatoõd tegi. Ta suri 8. oktobril 1871 ja teda mäletab meie ajalugu kui Läti ja Gestirahwa sõpra ja Lutheri kiriku eestkostjat. Tema oli see, kes meie rahwakoolide sihid rajas ja kindla kooli korralduse löi ning rahwa isetegewust koolide kasuks õhutas.

Ka Siwimaa kindralsuperdendid, Dr. Ferdinand Walter ja Dr. Arnold Christiani, on Siwimaa rahwakoolide kasuks töötanud, kuigi see selleaja mõttel ja kiriklises waimus sündis. Wiimane oli ise 15 aastat Rõngu õpetaja, nii et ta meie rahwa tarwi- duffi tundis. Ka andis ta 1848 Tartu murdes lauluraamatu wälja, kus laulud jällegi usulise alusele seati. Siwimaa rahwakool töötas tema ajal „täie jõuuga“ ja 1874 ilmus tema kaastegewusel „Siwi- maa Lutheri usu maakoolide seadus“, mis kooliolud kindlaks määras.

Unikvere küla endine koolimaja

Põltsamaa ligikal, kus mitmed meie ärkamise aja rahva tegelased oma algharidust on saanud, nende hulgas ka Dr. K. U. Hermann.

Rahvas ise hakkas ka koolide kasust aru saama ja nii mitmesgi kohas võeti koolitööst juba häämeelega osa. Iseäranis agarasti panivad Wiljandimaa elanikud käed „adra külge“, ning peagi tõusid terwes maakonnas koolimajad ühes, mis kohati ka uuemaaja nõudeid täidavad.

Ka kooliõpetajate hariduse pääle hakatakse mõtlema ja asutatakse nende tarwis seminarisid ehk koolmeistrite koolisid. Walga seminar hakkab 1848 töötama, siis avatakse 1864 Ruudas, 1871 Raormal ja 1873 Tartus seminarid, kust meie „rahwawalgustajad“ välja tulid. Kõige wiljarikkamat tööd tegi aga küll Walga seminar, kes hulga haritudid rahwa kooliõpetajaid ja kõsrid Väli kui ka Gesti rahwa hulka välja saatis. Iseäranis kõrgel järjel seisis seminar direktor Johannes Zimse ajal, kelle kaswandikud kõik kui tublid koolimehed tuntud on. Aastal 1859 olid juba 118 kihelkonnakooliõpetajat ja 11 kodukooliõpetajat Zimse koolist välja tulnud, kes suure agarusiega hariduse seemet meie kodumaal külvasid, mis siis ka peagi lõpsakasti kaswama ja õitsema hakkas ning palju wilja kandis. 19. aastaja lõpupoolel olid meie kihelkonnakoolid, kus enamasti Zimse kaswandikud töötasid, kõige õitsemamal järjel. Kihelkonna koolidest läksid paljud kaswandikud, sellekohase eksiimi tegemise järele, wallakooliõpetajateks ja laotasid nii haridust üle terve maa laiali.

Nagu Liivimaal waimulik seisus rahwahariduse edendajaks oli, nii oli see ka Gestimaa, kelledest küll kõige päält kindralsuperdenti Dr. Wolde mar Schulzi nimetama peame, kes ka kirjutööd on teinud. Ka ta 1863 Gestimaa kindralsuperdendiks sai, siis hakkas ta kohe koolielu parandama, mis sääl palju madalamal järjel seisis kui Liivimaal. Ta kutsus ülemaid kui ka alamaid rahwakooli kasuks töötama, ja tema kutse leidis wastutaja. Tema wäsimata hoolet ja parun Maydelt kaastööl sai siis Gestimaa 1875 uue kooliseaduse, mis nõjal rahwa koolid kaunist wilja kandma hakkasid.

Saaremaa koolide seisukord oli 19. aastaja algusel koguni kurb. „Talurahwa seadus“ fundis aga ka siin koolisid asutama ja nii leitakse 1840 siin juba 10 kihelkonna ja 184 külakooli. Esimestes õpetati ka juba „maailma tarkust“, kuna wiimased selajal weel lapsi ainult kiriku tarwis kaswatasid. Alles aastal 1860 wõis Saaremaa rahwakool edenema hakata, milles õpetaja, pärastine Saaremaa superdenti Konrad Eduard Hesse, hoogu andis. Saaremaa külakoolides hakatakse nüüd ka kirjutamist ja rehkendamist õpetama ja 13. jaanuaril 1871 „hakkab Saaremaa koolmeistrite seminar“ Raormal Saaremaa jaoks „koolmeistrisid“ walmistama. 1886. aastal oli Saaremaal juba pääle Raarma seminari 147 rahwakooli, millede hulgas 12 kihelkonnakooli leidus. Ka Saaremaa rahwas tundis koolide kasu ja hakkas jõudumööda ise rahwaharidust edendama.

Nagu juba ennem nimetasime, hakkas 18. aastajaja esimesel poolel majandusliste liikumiste järelbusele Wene- eht Greeka õigeusu Liivimaal ja pärast ka Saare- ja Eestimaa laiali lagunema. Peagi tõuseb õigeusuliste arv koguni suureks, sest leidus kihelkondasid, kus peaaegu pool hingi Wene usku läksid, et „hingemaad“ eht jälle paremaid ja wabamaid õigusi saada. Esimeseks Liivimaa Greeka õigeusu piiskopiks nimetati 1836 Frinarch, kelle juurde Riiga siis pigistatud talurahwas nõun ja abi otsima ilmusid. Kõigil pool hakati suure õhinaga õigeusku minema. Jõudsasti edenes nüüd Wene kogudus, juba 19. aastajaja keskajal arwati neid 100,000 pääle ja wiimasel rahwalugemisel 1897 oli õigeusuliste arv Baltimaadel pea 300,000 hinge. Et õigeusulised Lutheri usu koolides käia ei wõinud, oli ju loomulik. Nii hakkas siis ka Greeka õigeusu ülemus rahwahariduse pääle mõtlema ja õigeusu kiriku eht kihelkonnakoolid pandi käima, kus ka hulk Lutheri usu lapsi õpetust said. Kuid ka õigeusu wallakoolisid (abikoolisid) asutasakse, mis aga rahwa poolt mitte nii osawõtmist ei leidnud, kui kirikukoolid. Uuemal ajal on õigeusu kihelkonnakoolid palju noorimehi nõndanimetatud Wene seminaride jaoks ette walmistanud, kelledest meie „rahwawalgustajad“ jaid, kes Lutheri- ja Wene kihelkonnakoolides, ministriumi koolides ja osalt ka walla- ja rahwahariduse koolides töötasid.

Greeka õigeust tarwitas aga ka Eesti keelt mõistjaid preestrid, mis tarwis siis Biskwasse ja Riiga Wene waimulikud seminarid awati, kus palju Läti ja Eesti noorimehi preestriks on õppinud, kuna nad alghariduse enne kohalikkudes Wene kirikukoolides said.

Nii näeme siis, et priiuse tuleku järele ka waimupriius loitma hakkab. Kool ja kirjandus hakkasid edusammusid tegema ning ligindasid endist orjarahwast ikka rohkem ja roh'em Lääne-Euroopa haritud rahwastele. Küll oldakse eiotja weel kõigeaga nagu lammitas kinni, kuid uueaja hariduse kiired tungisid ka Baltimaa pakjust udust läbi ja wiimati awanesid eestlase filmad, uued nõuded ja piirid, uued aated ja uus ilm tõuseb waatepiirile ja meie rahwas näeb, et ta uue aja läwel seisab, kus kõik mis rootstetanud ja wana, maha peab raputama ja uue jõugu walgusele ja wabadusele vastu tuleb tungida.

47. Eestlane uue aja läwel.

Selmises päätl's nägime, kuidas eestlase majanduslijed kui ka waimlijed olud priiuse tuleku järele kosuma hakkasid. Küll ei saadud weel kangeltsi kõike kätte, mis loodeti ja oodati, kuid ometi wiis priiuse kuulutamine ja selle järel käiwad sündmused eestlase wanast umbsest ilmast wälja walguse ja selge õhu kätte: Eestlase film selgus

ja ta nägi, et ta inimene on, kuid mitte tööloom, milleks teda päris-herra arm aastafadafid pidanud oli.

Suured ajaloolised sündmused, mis 19. aastafada algul terwet Europat wapuštafid, nii et mitmelgi pool rahwastel umbne udu filmade eest langes ja uued sihid ning uued waated üles kerkisid, mis majanduslise kui ka waimlise edu hoopis uuele alusele rajafid, töid ka meie maa pimedast orjööst priinse koidu walgušele, olgugi, et ke walguš esimefed aastakümned eestlasele ainult hommiu poolt ahetas, kuid pärast poole töufis ta ometi kõrgemale ja aastafaja lõpu pooltel wõifine meie juba „koidukulla“ sees tõuswa päife se weert märgata . . .

Suure Napoleoni sõjad wirgutafid kõiki neid, kes unes uinusid, nii et igal pool parandust ette wõeti ja wähemaid wendafid ka inimese õiguslisteks tunnistati. Küll oli peagi raske tagasikiskumise aeg ja edu näis omas jammus peatama, kuid külwatud wabaduse seemet ei sundetud kewadises mullapinnas mitte täiesti lämbutada ja kui ta ka siin ja sääl tärlamast wiibis, üles tuli ta ometi.

Nii on siis ka Eesti rahwa majandusline seisukord 20. aastafaja algul. Küll taistafid peremeest kui ka sulast mitmeti meie kitsad olud ja ajalooline seisukoht, kuid siiski tungitakse ja püütakse edasi ja Eesti rahwa warandusline järg paraneb ja tõuseb aegajalt, ning juba nüüd näeme meie eestlast kui kultuura inimest, kes teiste haritud inimeste kõrwale astudes oma seisukorda mitte häbeneda ei tarwitse, ja mis eestlane on, seda on ta enamasti oma ft j õ u u st ja o m a t õ ö k u s e a b i l t õ u s n u d: Eesti kofad, Eesti talud, Eesti põlluharimine ja Eesti käsitöö on edenemise teel ning jammub jõudsat rada edasi, olgugi et weel tuhanded taistufed ära wõita tulewad.

18. Eesti waimline põld lööb loffama.

Aga ka waimlifel põllul seisab eestlane uue aja läwel — edu teel! Kõil mis Lääne-Europat huwitas, see rändab ka meie kirjandusesse ning meie tunneme kõigiti, et juba kultuura inimesed oleme. Rahwahariduse pääle pandakse suurt rõhku ja kellel wähegi wõimalik, see saadab oma lapsed linna kõrgematesse koolidesse. Kõigil pool maal ajutatakse kihelkonna ja ministeriumi koolide kõrwale „hariduse selfside“ koolisid ning progümnaasiumisid. Terwe maa on selfsidega üle külwatud, kes ka haridust, karakust, laulu ehk põllutööd etendada aitafid ning ajakirjandus teeb omalt poolt kõil mis wõimalik, et rahwa majanduslist kui ka waimlist edu tõsta.

Ajakirjandus, mis meil wiimasel ajal lõpsakaid õifi ajab, ei ole Eestis kuigi wana. Esimene eestikeelne ajaleht „Tarto ma rahwa näddala leht“ ilmus küll juba 1806 a. Põlwa õpetaja Oskopi ja Kanepi õpetaja v. Rothi toimetufel, kuid see pidi juba selfsamal aastal

Veel ilusam, mis kannab põld
 See toidab, katab meid,
 See on meil kallim veel kui kuld
 Ja tasub meie tööd.

J. Jung.

hingusele minema. Meie noore priiuse koidikul ilmus Otto Wilhelm Masin'gi toimetusel 1821, „Marahwa nädalaleht“, mis kuni 1825 käis. Küll ei wõi Masin'gi lehte kaugeltgi meie ajalehtedega võrre seadida, ometi jääb ta esimeseks ajakirjanduse werstasambaks ja D. B. Masin'git wõime meie õigusega Eesti aja kirjanduse isaks nimetada. Oli ta ju ka enne ajalehe wäljaandmist oma „Pühapäewa wahelugemistega“ 1818 ja WBD raamatuga kirjaniit tutvaks saanud ja pärastgi jätkas ta oma kirjandusliku tegevust, iseäranis kooli kirjanduse põllul, suure eduga edasi. Tema toimetusel ilmus ka „Marahwa kalender ehk tähtraamat“ 1824—1826 mille lisast mõndagi selleajakohast sisurikast palatist leidus.

D. W. Masin'gi ajalehe kinnijäämise järele jäi tükkis ajaks Eesti rahwas ajalehest ilma, kuna aga Eesti kirjandusest juba õige tähelepanemiseväärt ja algupäralisi toodeidgi ilmuma hakkas. Kõige päält said küll S. W. Jannseni „Sõnumetoojad“, „Püssipapa külajutud“, jne. rahwale väga armsaks ja omaseks, sest Jannsen mõistis alles rahwa keelt ja kõnewiisi kirjas tõepoolest nõnda tarwitada, nagu rahwas seda igapäewases kõnes tarwitas. Kui ta siis aastal 1857 oma „Pärnu Postimehega“ külla tuli, siis wõis juba kindlasti julge olla, et rahwas niikaugese edenenu on, et ta lehe järele tarwidust tunneb. Ja nii see ka oli: „Pärnu Postimees“ ei saanud mitte ükfinda tellitawaks ja loetawaks leheks, waid ta sai ka ühtlasi sellekordseks rahwa häälekandjaks, kus nii palju nagu wõimetu kitsad olud lõbasid, rahwa puuduste ja hädade üle räägiti, kuigi see kõik selleaja kiriklise waimus sündis. 5. juunil 1857 ilmus „Pärnu Postimehe“ esimene number ja sestajast pääle on eestlastel oma ajakirjandus olemas. Selsamal aastal ilmus ka Tartus õpetaja A. S. Willigerode toimetusel „Tallorahwa Postimees“, mis aga warsti hingusele pidi minema. Kui Jannsen oma „Pärnu Postimehe“ ära müüis, siis asus ta Pärnust Tartusse ja hakkas uut ajalehte „Eesti Postimeest“ wälja andma, mis 1. jaanuaril 1864 esimest korda ilmus. Et Jannseni tutvus ja kuulsus juba üle terve eestlaste maa ulatas, siis sai temast asutatud leht uueks Eesti rahwa häälekandjaks, milleks ta ka lüüa aega jäi. Jannsen ajutas Tartus elades ka esimesed Eesti seltsid, lauluseltsi „Wanemuise“ 1865 ja „Eesti Põllumeeste seltsi“ 1870. „Eesti kirjameeste selts“ ajutati 1872. Üleüldse oli Jannsen esimene, kes Eesti rahwuse tunnuse äratas, ja see oli nüüd ka wõimalik, sest eestlastel oli ju oma ajaleht, mille kaudu uusi waateid rahwa seltsa wälja laotada wõis. Esimene üleüldine lauluspidu, mis 1869 Tartus Jannseni eestwõttel ära peeti, näitas juba, et eestlane oma iseolemisest aru saab ja mitte enam endine rõhutatud orjarahwas ei ole. Kui siis 1877 C. R. Jakobsoni „Sakala“ ilmus, siis oli rahwusline ärkamine juba kõige kõrgema kraadini jõudnud,

ja sel ajal leidis wähe weel eestlasi, kes oma rahwust salata sõandasid, nagu seda ennem kõik „paremad“ Eesti pojad ja tütreid teinud olid.

Nagu ajakirjandus samm-sammult ja aast-aastalt kosus ja täienes, nii sündis see ka kirjandusega. Oli ju Jannsen ühtlasi kirjanik kui ka ajakirjanik, siis tuli talle weel ta tütar Lydia, kes Koidula nime all meile tuntud on, sellel põllul talle abiks ja lõi ilusaid algupäralisi isamaa laulusi ning kirjutas ka jutufesi, nii et 1870 aasta ümber juba Eesti ilukirjandus kaunitefeks kosus. Ka C. D. Jakobson sai kui kirjanik, ajakirjanik ja kui suur rahwa tegelane tuttawaks. Küll tuli lõhe wana ja uute kirjanikkude ja rahwa tegelaste wahel ja tüli mis seltsidest ajalike weergudele wiidi, oli küll rahwale efiotja wõõras, aga ometi toodi waidluste kaudu nii mitmedgi warjutüljed nähtawale ja mõnigi paise paranes, kui seda ajalehed lõikasid. Jakobsoni truudeks poolehoidjateks said nooremad kirjanikud: Weste, Kunder, Reinwald ja teised, kuna jälle wanemad end „Eesti Postimehe“ ümber kogusid, nende hulgas ka meie lauluisa Kreuzwald, kellest pea kõneleme.

Siinkohal tähendame weel, et juba warem Eesti rahwa wanawara tähele panema hakati ja peagi ka suur ilm teada sai, et Läänemere kallastel wäike rahwakillukene elab, kellel waimu, mõtet, arusaamist ja — luulet ei puudu. Esimene, kes Eesti rahwaluule pääljuuremat tähelepanemist pööras, oli Eesti omast soost mees Friedrich Robert Fählmann, kes 19. aastajaja esimesel poolel Tartus tohtri ametit pidas, ja rahwast wäga tuntud ja lugupeetud oli. Eesti keele ja Eesti wanawara uurinise tarwis ajutas ta 1838 Tartusse „Opetatud Eesti Seltsi“ ja awaldas seltsi toimetusel Eesti rahwa muinasjuttusid, mis laiemas ilmas rohket tähelepanemist leidsid. Ilus „Koidu ja hämariku“ lugu on Fählmanni üleskirjutatud, ja see pandi pea kõigisse haritud keeltesse ümber. Kahakas ta „Kalewipoja“ materjali koguma ja uuris Eesti keelt, iseäranis siis, kui ta 1842 ülikooli Eesti keele lektoriks waliti. Täis meheas, 52 aastajelt, lahkus Fählmann oma algatud töö juurest 1850. aastal. Tema tööd jätkas aga wanawara ja luule põllul meie kõigile tuntud ja lugupeetud lauluisa Friedrich Reinhold Kreuzwald edasi, kes 14. detf. 1803 Wirumaal sündinud on, ja 13. augustil 1882 Tartus suri.

Terwe oma pika eluaja töötas ta Eesti rahwa kahts ja ta lõi niisugust wana kulda nähtawale, mis haritud rahwaid otse imestama pani. Eesti rahwa muinasjutt Kalewipojast on tema elutöö mis pääle igamees uhtusega waadata võib. Materjali päris ta Fählmanni käest ja hakkas seda 1850 „Opetatud Eesti Seltsi“ soowil kokku seadima. „Kalewipoeg“ hakkas 1857 ilmuma ja sai 1861 täiesti walmis. 1866 ilmusid Kreuzwaldi kogutud „Eesti rahwa ennemuistjed jutud“, mis teisefks tähtsamaks lauluisa tööks

raft nii mõndagi libedat etteheidet kuulma, kuid õige keel wõitis aegamööda ometi omale sõpru ja wiimati sai ta kõigile omaseks. Aastal 1848 ilmus tema raamat Eesti nimeõnade muutmise üle ja 1853 keeleõpetuse teine wäljaanne, kus endised puudused parandatud ja täieline lauseõpetus juurdeldistatud on.

Ahrensi tööle tõi akadeemikus F. J. Wiedemann, kes 18. märtsil 1805 sündinud, palju materjali juurde. Tema toimetusel ilmus 1869 Suur Eesti sõnaraamat, 1875 Eesti keele õpetus ja 1870 eestlaste sisemine ja wälimise elu.

49. Eesti tähtsamad tegelased uuemal ajal.

Uuem aeg lõi Eesti waimlisel kui ka majanduslikel põllul hulk töötajaid, keda Eesti kultuuri ajalugu autohale seadima peab. Sel-pool nimetatud esimestele tegelastele järgnesid suur hulk teisi, keda meie kõiki siin kohal nimetada ei jassa. Arkamise ajal pidas iga Eesti haritlane oma pühaks kohuseks isamaa parema käekäigu hääks töötada ja ainult mõned üllitid „tõusitud“ kadusid „kadakate“ hulka. „Eesti Üliõpilaste Selts“ waimustas ja kihutas oma liikmeid rahwa tööle ja nii näeme läinud aastajaja lõppul ja uue algul juba hulk Eesti haritlasti — õpetajaid, tohtreid, keeleteadlasti — meie suuremalt osalt jõõdis seiswaid Eesti waimupõlwe harimas, lündmas, külwamas ja — lastmas. Wäiksel ajalool ei ole wõimalik kõiki tegelasti nimepidi nimetada, see jääb kirjanduse ajaloo hoolteks, ainult wäljapaistwamaid ja suuremaid tegelasti wõime siinkohal meelde tuletada.

Keeles, ilukirjanduse ja muusika põllul töötasid keeleteaduse doktorid, Mihkel Weste ja Karl August Hermann. Mõlemad olid Tartu ülikooli Eesti keele lektorid, andsid hulk raamatuid keele kui ilukirjanduse alal wälja, etendasid laulu ja muusikat ning wõtsid politika elust osa. Wiimane on kui Eesti laulupidude muusikajuht ja üks toimepanejatest tuntud ja ka selle pärast tähtis, et ta meile esimese päewalehe kätima pani ja nii wõimaluse andis pärastpoole poliitika alal laiemalt kaasa mõjuda. Tema äratusel laienes laul ja muusika üle kodumaa ja praegu veel õlilised keeled mis ta helisema pani. Ka on ta kui esimese Eesti päewalehe asutaja tuntud.

Weste sündis 16. jaan. 1843 Hofstres, Wiljandimaal, õppis Leipzigi ülikoolis keeleteadust ning oli 1874—1885 Tartu ülikooli Eesti keele lektoriks, käis 1885—1886 Ungaris keelt uurimas, oli hiljem Soome sugu keelte professoriks Kasanis, kuhu ta 4. mail 1890 uri. Tema põrm toodi aga Kasanist Tartusse, kus ta ülikooli furnu-rias omale wiimase puhkepaiga leidis.

Dr. K. A. Hermann sündis 11. sept. 1851 Uue-Põltsamaal ja jõudis hoolsa iseõppimise teel kuni ülikoolini. Ta astus

1875 Tartu ülikooli, kust ta siis 1878 väljamaale Leipzigi ülikooli keeleteadust õppima läks. Ta toimetas „Gesti Postimeest“ ja siis 1886—1896 „Postimeest“, mille ta 1888 päewaleheks muutis. 1884 ilmus tema tuttav Gesti grammatika, milles ta Gesti keeleteaduses omalt kohalt mõndagi uut ette tõi.

Weste järeltulijana oli ta 1885—1908 Tartu ülikooli Gesti keele lektoriks. Hermann suri 29. detf. 1908 Tartus ja maeti sinna sama ülikooli surnuaeda, kuhu Dr. W. Westegi.

Gesti rahwa hariduse tõstmiseks on meie rahwa kooliõpetajad, otse rahwa seas elades, lõpmata palju waewa näinud. Gesti harilaste kõrwal seiswad nad kultuuri ajaloos aukohal. Ei ole kihelkonda ega waldra, kuhu Gesti kooliõpetaja oma waimlist pitseri peale ei oleks waotanud. Nende teenus on, et rahwas kirjaoskajaks sai, isamaad armastama õppis, laulust ja muusikast lõbu otsis, kirjanidust lugema ja ajakirjanidust armastama hakkas, mis kaudu ta meile juure ilma poliitilised waated ja ühiselulised püüded awanesid. Gesti kirjaniduse põllul on aga eespool nimetatud meeste kõrwal weel palju teisiigi töötanud. Ei ole wist ainsat Gesti talutare leida, kus Gesti jutukirjaniku Edward Wildet ei tunta! Hulk algupäralisi Gesti juttusid, mis ta kirjutanud, on ka Saksja, Soome ja Wene keelde ümber pandud, nii et Wilde juttude kaudu ta Gesti küla- ja perekonna-elu laiematele ringfondadele tuntud on. Siis peame weel siinkohal Gesti awaliku elu tegelast A. Grenzstein'i nimetama, kel kui ilukirjanikul õige tähtis koht Gesti kirjaniduses on. Ta andis nädalalehte „Olewikku“ wälja, mis omal ajal wäga loetud leht oli. Ka koolikirjanidust on ta edendanud. J. Kunder on kui ilu- ja koolikirjanik tuntud. Õpetajad J. Bergmann, W. Lipp, W. Reiman ja W. J. Eisen on meie ilmaliku kui ka kirikliku kirjanidust edendanud. Gesti ajaloo teaduses on Hurt, Reiman, Sitska, Jürgens, Eisen J. Jung ja uuemal ajal H. Prants tõsist tööd teinud.

Gesti kirjaniduse ajaloo on M. Rammann põhjapanewaid jooni ajanud ja kooli kirjanidust hulga raamatutega rikastanud, muu seas ka „Kooli lugemise raamatu“ wälja andnud, mis juba mittu trükki näinud. Luule- ja jutukirjanikudena on weel tähtsad Jakob Bärn, Anna Haawa, A. Saal, Abo Reinwald, E. Peterson, E. Brunberg, (Bornhöhe), Joh. Diim, Fr. Mikkelson, O. E. Luiga, J. Mändmets, E. Enno, E. Hubel, H. Tammsaare, Grünthal ja teised.

Et meil 19. aastajaja lõpupoolel põllutöös kaugele jõuti, selleks aitawid omalt kohalt Gesti põllumeeste seltsid ja mõnikkude eeskujuga kaasa, kes ju kõige uuemate abinõudega oma põllutöö kultuuri tõsta mõisid. Kõik see ei olnud weel meie majanduse äkiline ümberhindamine, waid rahuline kultuuri edu, mis alatawa edasi mõõnas ja Gesti maja ja Gesti põllu uuets tõi. Linaharimine, mis enne

üks on minul püham foda,
 Minu wanemate maja!
 Waitkne, lihtne Gesti talu.
 Süda tahab seisma jääda,
 Sannes, walus, mälestades,
 Waitkist, lihtsat Gesti talu!

Anna Haawa.

juurt kasu tõi ja mille abil talusid päriseks osteti, ähwardas Eesti nurmi täiesti wälja furnata ja nii mindi sellest tööharust karjakaawatule pääle üle, kuna linaharimine rohkem kõrwaliseks asjaks jäi. Eesti põllumeeste seltside näitused, iseäranis Tartus ja Tallinnas, kus need wiimasel ajal enne ilmaõda olse ütemaaliseks paisunud, aitasid põlluharimise ja majapidamise eduks palju kaasa. Kõige rohkem tõi küll Tartu Eesti Põllumeeste Selts oma näitustega äratuft, sest selle wäsimata esimees, päewalehe „Postimehe“ toimetaja S. Tõnisson, tõmbas siin kõige jõuga kaasa ja tema ning teiste eestwõttel pandi Tartus 1908 „Majanduse ühifus“ käima, kes põllumeestele uuema aja põllutööriistu ja kunstõnnikut wõimalikult odawate hindadega kätte katjub muretseada. Ka laenu- ja hoiu ühifuste käima panemiseks andis Tõnisson hoogu, nii et neid üle terve maa awati. Siis hakati maal piimatalituse ja teisi majanduslisi ühifusi awama, milleks „Põllutöölehe“ toimetaja Dr. A. Eisenfchmidt ja teised süidisti kaasa aitasid.

Üleüldist rahwa edu aitas ka see mehifelt tõsta, et 1905. a. 17. oktoobril Keisri Nikolai II. poolt manifest anti, mis tervele Wenemaalale konstitutsiooni kinnitas. Wenemaa kodanikud, nendega ühes ka eestlased, pidid täieliku isikupuutumatuse, jüdametunnistuse, sõna, koosolekute ja ühifuste wabaduse saama.

See rõõmustaw sündmus pani terve riigi ja ka wäikese Eesti rahwa hõistama, sest nüüd pidi meie kodanline wabadus täiesti kindlustatud olema. Aga käremeelsed nõudsid weel rohkem: Babariit oma täiel tujul pidi Wenemaal maksma hakkama, ning kõik wäikesed rahwad nõudsid ja tahtsid enestele oma oludekohast walitust, ehk enesemäärämist. Et meil, nagu eespool nägime, palju maata inimesi on, siis tõusis ka maaküsimus kohe päewatoicale ja kui konstitutsiooni kuulutuste järele igal pool koosolekuid wabalt pidama hakati, siis oli kõigil pool esimeseks nõudeks: andke meile maad, andke meile wabadust!

Nende küsimuste selgituseks kutsuti siis ka Tõnissoni ja Tartu seltside poolt 27. nowembril 1905 Tartu Bürgermüsse koosolekule kokku. Siin pörkasid siis käremeelsed ja eduneelsed kangesti wastamisi, nii et ühes töötada ei saadud ja kumbgi pool eraldi oma asju ajama hakkas: edumeelsed S. Tõnissoni juhil Bürgermusses ja käremeelsed adwokat Lemanti juhil ülikoolis. Ühel kui teisel pool tehti käremaid otjusi, mida siis rahwa saadikud kodu minnes teoks tahtsid teha. Et aga sõjaseadus wälja kuulutatud oli, siis hakati warstigi walituse poolt teist keelt kõnelema ja meie kitsas kodumaa sai walusaid päewi näha, misuguseid ta paarisaja aasta jooksul enam näinud ei olnud.

Aga need rahutud aastad tõid meile siiski palju wärskust, paljusid elu ja palju edu kaasa; waba mõte sai liikuma ja kuigi konstitutsiooni

omas täies ulatuses maksivaks ei jäänud, siis saadi ikkagi edasi — ja 17. oktoobri manifesti tähtsust ei või meie kunagi maha jalata. Küll ei saanud esimene, teine, kolmas ja neljas volikogu, kust ka eestlased oma asemikkudega osa võtsid, suurt korda, sest et tagasitistuvad ollused konstitutsiooni maksivaks ei tahtnud tunnistada, siiski saadi mitmes asjas edasi.

Ka Eesti kirjandus hakkas priiskemalt kosuma ja uueaja värvi võtma. 1905. a. ilmusid Gustav Suits'i „Noor-Eesti“ album I, millele veel mittu väljaannet ja teisi „Noor-Eesti“ raamatuid järgnesid, mis kirjanduses hoopis uut sibi ja tee rajasid. Noorte mõtted ja püüded kirjanduse alal võtsid ikka enam weert. Eesti kirjakeel täieneb ja kujuneb kultuurilisemaks „Noor-Eesti“ teoste tõttu, kus sel alal Joh. Nawiik kõige rohkem waewa on näinud, nii et meie uus kirjakeel ka kõige moodsama väljamaa kirjakeelega sammu võib pidada. Ka sihiliselt sammub „Noor-Eesti“ kirjanduse rühm euroopalisel teel ja ikka enam ja enam kalduvad Eesti ilukirjanikud nende poole, sest ka kirjanduses oleme iganenud ajast üle.

50. Eesti rahvas juure ilmasõja päewil.

Ei ole ilmas sõda olnud mis enesele nii laia ulatuse wõttis, et teda juba algusest pääle suureks ilmasõjaks hüttdma hakati. Wähe on ilmas kes sellest sõjast kas otse ehk kaudsel teel pundutatud ei ole. Dieti wõib ütelda, et suur sõda terwet ilma waldab, painab ja rõhub, sest tema ulatused on nii laiad ja suurepärased, et selle mõju weel aastasadade pärast tunda wõib.

Ilmasõda sai alguse sellest et Austria-Ungari troonipärija Franz Ferdinand ja ta proua Sofie Bosnia pealinnas Sarajewos 15. juunil 1914 mõrtsukate poolt ära tapeti. Kui ilmasõda, et see tapmine Serbia poolt kawatindlast oli plaanitsetud. Austria pani 10. juulil Serbiale ultimatumit ette milles rasked nõudmi ed sijaldufid ja mis Serbia enese kohta alandawaks luges nimelt nõuti Serbia poliitiliste tegelaste otsekohest wangiwõtmist ja karistust, seltside kinnipanemist j. n. e. 12. juulil kell 6 õhtu lõppes Serbiale antud ultimatumit tähtaeg ja et Austria Serbia wastust rahuldawaks ei pidanud, lahkus Serbia kuningakoda Belgradist otsekohe sest et see linn üle jõe Austria piiri ääres on, millega dieti suur maailma sõda alganud ongi. Wormiiselt kuulutas Austria-Ungari 15. juulil sõda ja hakkas Belgradi pommitama. Et Wenemaa Serbiat aitama pidi, on arusaadaw, sest serblased on sellestjaamast Slaawi joost ja 17. juulil kuulutabgi Nikolai II. üleüldise mobilisatsiooni wälja, 18. juulil teeb wäike Montenegro sedasama, sest ka tema loeb oma kohuseks sujuwendi aidata. Sakjamaa nõuab täie õigusega, et Wenemaa wahle ei segaks ja sõjawäe mobiliseerimise seisma jätaks ja kui jeda ei täideta

kuulutab Saksamaa 19. juulil 1914 Wenemaale sõda. Wenemaa teeb seda omalt poolt 20. juulil ja juba 21. juulil ilmufid Saksa laewad Liibawi pommitama. Nii oli suur sõda alanud, terwele ilmale kohutuseks ja meie wäiksele isamaale raskeks witsaks. Warsti ilmufid Prantsuse, Inglise, Belgia, Türgi, Itaalia, Jaapan, Bulgaaria, Rumeenia Portugalia jne. sõja näitelawale ja hirmus werewalamineflaines päew-päewaga terwet ilma põnewuses hoides. Saksamaa saawutusjed olid estimesel sõjaaastal üllatawad. Ta tungis Pariisini, teel terwet Belgiat ja Põhja-Prantsusmaad oma alla wõttes. Siis langesid Serbia ja Montenegro ja pool Albaniat Austria saagiks, kuna Saksamaa Wene Poolamaa, Leedu- ja Kuuramaa enesele wõitis. Weel 1917. a. juwel ei olnud meie kodumaa sõjakeerus eht küll sakslane aasta aega Riia taga walwel seifis. Siis langes jaatuslik löök. Riig wõeti 19. augustil ära ja meie wäike kodumaa oli otsekohehes sõja hädaohus.

Paari nädala pärast langes ka Saare- ja Hiiumaa ja nii olid sakslased uuesti meie kodumaa pinnal.

Wene ssemine politika tõi meile 1917. a. jooksul suuremaid üllatusi kui wäline sõda. 25. weebbruaril algas Peterburis rewolutsioon ja 27. läksid juba mitmed polgud rahwa poole. Selsamal päewal andis keiser käsu IV. duumat eht wolikogu laiali saata. Duuma esimees Rodsjanko teatas, et duuma mitte laiali ei lähe, waid wana walitjust kõrwaldada ja uut walitjust sisse seadi tahab. Tööliste ja soldatite poolt asutadi „nõukogud“, kes siis wolikogu „ajutise komiteega“ korda jalale seadima pidid; 28. weebbruaril löid Peterburi sõjawäed uue walitjuse poole. Nikolai II andis 3. märtsil teada, et ta troonilt ära astub, tema wend Michail, kellel ta trooni pärandas, ütles ka end sellest kohustusest lahti, nii et Wenemaa isewalitsejatest wabanes. Rahwale kuulutati „Ajutise walitjuse“ poolt, kelle eesotsas Miljukow, Gutshkow, Skobelew Tschernow, Kerenski ja teised, tõi wabadused. Kui Kerenski sõjawägebe ülemjuhatajaks sai, kaotati distsipliin eht sõjawäeline walju kord ja surmanuhtlus sõjawäest ära, mis rüügile suureks õnnetuseks tuli. Meüldse ei jõudnud Kerenski kes ühtlasi pää- kui ka sõjaministriks oli, mingid oma korraldusi läbi wiia, sest paljad sõnad ja ilusad kõned ei aitanud enam midagi. Sõjawägi lagunes, rüüstamised ja kuriteod kaswasid nii Wene, kui ka meie maal, soldatite ja tööliste nõukogud kiskusid aegajalt wõimu oma, kätte ja oktoobri kuul 1917 pandi „rahwa rewolutsioon“ enamlaste juhtide Lenini ja Trotski poolt Peterburis toime, kus „Ajutine walitjus“ kukutati ja „Nõukogude“ eht „tööliste ja soldatite walitjus“ maksma sai. Üle terwe suure Wene riigi asutati nüüd soldatite, tööliste ja maatameeste nõukogud, kes tõi kodanlised walit-

Fused kukutasid ja „Asutawa Rogu“, millest Wenemaa pääst mist loodeti, laiali saatfid.

Gestis hakkasid nüüd niisamasugused päewad kui 1905. a. Mõisad wõeti üle maatameeste nõukogude ja moonakate kätte, wabrikud linnades tunnistati tööliste omaks ja ähwardati ka juba maju linnas ja suuri talusid maal üle wõtta. Üleüldse taheti kõike eraomandust nationaliseerida ehk rahwa omaks teha, et siis tulewikus enam furnajaid ega furnatawaid ei oleks. Sotsiaalne, ehk ühise linnariik, millest ammu unistatud, pidi Wenemaal teostatama, mis otstarbel Nõukogude ehk Smolnoi*) walitusest Peterburist iga päew igasuguseid uuenduse käsu kirjad ehk dekreedid ilmusid.

Enamlaste walitus hakkas ka sakslastega Brest-Litowskis rahuläbirääkimise pidama, kuidugi uutal alustel ja põhjusemõtteil, nimelt taheti et Saksamaa oma alla wõetud Wenemaa osad pikema jututa käest ära annaks ja sõjakulu ei nõuaks. Nii pidid siis ka meie maa osad ilma sõjakulu tasuta jälle Wenemaa-le tagasi saama. Enamlased kuulutasid 12. weebr. (30 jaan.) et Wenemaa maadewõtmise rahulepingule mitte allakirjutades oma poolt Reskriikidega sõjalõpetatuks tunnistab. Enamlaste arwates ei tohtinud Saksamaa enam sõbida, kuna Wenemaa end ilma rahulepingule allakirjutamata sellest lahti ütles, sest Saksamaa nõudmised olewat liigsuured olnud. Kuid Saksamaal waadati asja peale teisiti ja ei lõpetatud sõda mitte ilma rahulepinguta. Juba nädala aja pärast algas Saksamaa edasitungimist, sest et siin korratusti toime pandi kuna mi usada Saksa mõisnikku wangi wõeti ja Peterburi pantwangideks saadeti. Tallinnas, Wõrus, Walgas ja mujal wõeti ka kodanlast eestlasti pantwangideks. Üleüldse tunnistati Saksa aadeliseisus linnupriiks.

Sakslased okkupeerisid kiiresti meie maad — juba 22. weebru- aril u. l. järele, olid nad Walgas ja 24. webruaril kell 1/211 Tartus Järgmisel päewal wõeti Pärnu, Tallinna, Wiljandi ja teised Gesti linnad ja sellega oli meie maa ühe nädala jooksul täiesti Saksa wõimual. Wene walitus oli waherajal Saksamaa tingimised Brest-Litowskis vastu wõtnud, nagu seda 5. märtsil teatati.

Rasked päewad meie kodumaal olid Wene wägede taganemise päewad Saksa wägede eel. Palju talusid laastati, palju inimesi said mitmel põhjastel surma — sõja seadus ja kohus käis nende üle, kes

*) Smolnoi walituseks hüüti enamlast walitust jellepärast et pää nõukogu Peterburis Smolnoi instituitis asus, kuhu kõik juhtiwad organid loondati.

mõisaid üle võtsid ja enamlike walitsuse all teenisid, kuna rüüstajaid ja wastupanejaid surmanuhtlus tabas. Nii niisutasid jälle walupisarad Gesti pinda.

Jääme lootma, et need wiimsed walupäewad on, mis eestlastel üleelada olid, ja et suur maailma sõda, mis meilt kümneid tuhandeid inimesi rööwinud, wiimne sõda on, mis eestlane ühes teeb.

Rahus tahame oma maanurgakeses elada, sõja ja rahutuse aegade rasteist haawust kosuneda, uut elujõudu seadusandlisel teel enesele muretseda, et meie suurte kultuuri rahwaste kõrwal püsima wõime jääda, oma Gesti wisadust ja iseolemist mitte kaotades. Meie waimline ja majandusline elu olgu iga eestlase tulewiku siht, siis jääme seisma.

Rasked rahepilwed on meie sodumaad üle 700 aasta laastanud, meie priiust on nad matnud mitmel teel, aga meie loodame, et ometi lord hele wabaduse päike Gestile paistma hakkab ja see aeg ligineb kunas tõesti Kalew sodu jõuab

"oma rahwal õnne tooma —
Gesti põlwe uueks looma!"

Peola Rahvaraamatukogu Salts
„Noorus“
Tartumaal

A A

2532

U153294